

O NACIONALNO-POLITIČKIM ASPEKTIMA ZAHTJEVA ZA AFIRMACIJOM GLAGOLJAŠKE LITURGIJE U HRVATSKIM ZEMLJAMA OD SREDINE 19. DO POČETKA 20. STOLJEĆA

Zoran GRIJAK, Zagreb

U radu se analiziraju nacionalno-politički aspekti zahtjeva za uvođenjem starocrkvenoslavenske (glagoljaške) liturgije u bogoslužje Katoličke crkve u hrvatskim zemljama od početka šezdesetih godina 19. pa sve do sredine prvog desetljeća 20. stoljeća. Bez obzira na činjenicu da je riječ o državnopravno različito definiranim cjelinama i da su se crkveno-povijesne osnove tih zahtjeva za svako od istraživanih područja također razlikovale, oni se, s obzirom na to da su se odnosili na sveukupan prostor hrvatskih nacionalno-političkih aspiracija, istražuju napose u kontekstu hrvatskoga nacionalno-integracijskog procesa u drugoj polovici 19. i početkom 20. stoljeća, kao njegova bitna sastavnica.

KLJUČNE RIJEČI: *Katolička crkva, starocrkvenoslavenska (glagoljaška) liturgija, Trojedna Kraljevina, Bosna i Hercegovina, Juraj Haulik, Paškal Buconjić, Ivan Kukuljević Sakcinski, Lajós Thallóczy.*

Uvod

Dosadašnja historiografska istraživanja iznjedrila su više znanstvenih radova u kojima se analiziraju zahtjevi za uvođenjem ili obnovom, odnosno proširenjem privilegija uporabe starocrkvenoslavenske (glagoljaške) liturgije¹ u hrvatskim zemljama u drugoj polovici 19. i početkom 20. stoljeća. Međutim uzajamna povezanost tih zahtjeva bila je pritom gotovo sasvim zanemarena. Nedovoljno se isticala ili čak posvema zanemarivala činjenica da su, budući da je riječ o povlastici pojedinih mjesnih crkava na glagoljašku liturgiju isključivo

¹ Za hrvatsku starocrkvenoslavensku liturgiju upotrebljava se i naziv glagoljaška (glagoljska) liturgija, jer se hrvatska redakcija starocrkvenoslavenskog jezika izdvaja od svih drugih, time da je jedina sačuvala prvotno glagoljsko pismo.

na hrvatskom prostoru,² bili dio jednog koherentnog fenomena. Ta je okolnost fenomenu glagoljaške liturgije u razdoblju hrvatskoga nacionalno-integracijskog procesa u drugoj polovici 19. i početkom 20. stoljeća neminovno dala i političko, nacionalno-integrativno i kulturno-kohezivno obilježje. Stoga se, ne umanjujući u bilo kojem smislu važnost crkveno-povijesnog aspekta naznačenog problema, može iznijeti teza, koja će se u radu nastojati potkrijepiti arhivskim gradivom, relevantnom literaturom i tiskovinama, da su se zahtjevi za afirmacijom starocrkvenoslavenske liturgije u hrvatskim zemljama, s obzirom na svoj politički vid, artikulirali kao izraz težnje hrvatskog naroda za povezivanjem politički razjedinjenih hrvatskih zemalja i oblikovanjem cjelovite nacionalne države. Činjenica da je glagoljaška liturgija već u samim počecima hrvatskoga nacionalno-integracijskog procesa shvaćena ne samo kao crkvena povlastica, važna za vjerski i kulturni identitet hrvatskog naroda, nego i kao moćno sredstvo hrvatske političke emancipacije od stranih utjecaja i zaštita od stranih kulturnih presezanja, sasvim je eksplicitno došla do izražaja i u okolnosti da su zahtjevi za njezinom afirmacijom istaknuti u prvim modernim hrvatskim nacionalno-političkim programima. Ta su se nastojanja u Banskoj Hrvatskoj pojavila već 1848. godine, pod utjecajem revolucionarnih previranja u Europi i ideja hrvatskog narodnog preporoda, našavši izraz u *Zahtijevanjima naroda* od 25. ožujka 1848., u zahtjevu da se u bogoslužje uvede narodni jezik te u dopisu bana Jelačića i Banskog vijeća biskupu Hauliku od 1. rujna 1848., kao i u zaključcima Upravljajućeg odbora Zagrebačke županije iz 1849., u kojima se tražilo uvođenje narodnog jezika u Crkvi. Također ih nalazimo u novinama *Slavenski jug*, koje izlaze u Zagrebu od kolovoza 1848. do veljače 1850, najprije kao politička artikulacija stajališta iliraca austroslavističke orijentacije, a zatim, nakon raspuštanja parlamenta i uvođenja Oktroiranog ustava u Habsburškoj Monarhiji (4. ožujka 1849.) kao izraz potpore Mađarima u njihovoj borbi protiv austrijske dominacije.³ Zatim se iznova javljaju početkom 60-ih godina 19. stoljeća, neposredno nakon ukinuća

² S obzirom na činjenicu da su se ti zahtjevi odnosili i na Bosnu i Hercegovinu, treba upozoriti na to da se Bosna i Hercegovina u svim hrvatskim nacionalno-političkim programima s kraja 19. stoljeća, kao i u programskim dokumentima hrvatskih političkih stranaka u Bosni i Hercegovini iz prvoga desetljeća 20. stoljeća, ubrajala u hrvatske zemlje te da se tražilo njezino povezivanje s hrvatskim zemljama u sklopu trijalistički preustrojene Austro-Ugarske Monarhije. Vidi: »Sporazumak Stranke prava i Neodvisne narodne stranke (Zagreb, 1892.), čl. 1.«, u: Tihomir CIPEK – Stjepan MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina*, Zagreb, 2006., str. 351; »Državnopravni program Hrvatske sjedinjene opozicije (dogovoren između Stanke prava i Neodvisne narodne stranke 14. IV. 1894.), Zagreb, 1894, čl. 1.«, *Isto*, str. 357; »Hrvatska narodna stranka u Bosni i Hercegovini (Sarajevo, 1908. – 1909.), programski članci a) i b)«, *Isto*, str. 593; »Pravila Hrvatske katoličke udruge (Sarajevo, 1910.), čl. 3. a)«, *Isto*, str. 621.

³ Među radovima vezanim uz proces hrvatskoga nacionalnog i političkog konstituiranja u vrijeme revolucije 1848. – 1849., koji se uglavnom referiraju i na tada aktualne programske zahtjeve hrvatskih političkih čimbenika za uvođenjem narodnog jezika u bogoslužje, izdvojio bih sljedeće: Jaroslav ŠIDAK, *Studije iz hrvatske povijesti za revolucije 1848 – 1849.*, Zagreb, 1979.; Arnold SUPPAN, »Die Kroaten«, in: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, Band III: »Die Völker des Reiches« Adam WANDRUSKA, Peter URBANITCH (ur.), Beč, 1980., str. 626–733; Petar KORUNIĆ, »Osnovice građanskog društva u Hrvatskoj za revolucije 1848. – 1849.«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, god. 32/33, br. 1, Zagreb, 2000., str. 69–104; Nikša STANČIĆ, »Das Jahr 1848. in Kroatien: unvollendete Revolution und nationale Integration«, *Südost-Forschungen*, band 57, München, 1998., str. 103–128; Iskra IVELJIĆ, »Katolička crkva i civilno društvo u Hrvatskoj 1848. godine«, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 25, br. 2–3, Zagreb, 1993., str. 19–42; Vlasta ŠVOGER, *Südslawische Zeitung*, 1849. – 1852.: *organ nove epohe kod Južnih Slavena*, Zagreb, 2002.; ISTA, »Vjerska problematika u zagrebačkom liberalnom tisku 1848. – 1952.«, *Croatia christiana periodica*, god. 29, br. 56, Zagreb, 2005., str. 121–145; Tomislav MARKUS, »Nekoliko dokumenata o pitanju službenog jezika u Katoličkoj crkvi u Hrvatskoj 1848. – 1849. godine«, *Croatia christiana periodica*, god.

neoapsolutizma u Habsburškoj monarhiji (1851. – 1860.), kao očit izraz nastojanja za očuvanjem hrvatskog nacionalnog i kulturnog identiteta, koji se tijekom neoapsolutizma našao ugrožen uvođenjem njemačkog jezika u javnu upravu i školstvo. Ta su nastojanja početkom 1860-ih našla izraz i povijesnu afirmaciju i u djelu Franje Račkoga *Pismo slovjensko* (Zagreb, 1861.), premda je to djelo bilo poglavito znanstvene naravi i slijedilo je tijekom suvremenih rasprava o spomenutom pitanju.⁴ Međutim, u hrvatskoj je historiografiji ostala gotovo nezapažena činjenica da su zahtjevi za uvođenjem starocrkvenoslavenske liturgije u katoličko bogoslužje u Trojednoj Kraljevini iz 1848./1849. u Banskoj Hrvatskoj obnovljeni u predstavkama hrvatsko-slavonskih županijskih skupština iz 1863./1864.

S obzirom na činjenicu da su nastojanja hrvatskih političkih čimbenika za uvođenjem starocrkvenoslavenske liturgije u katoličko bogoslužje tijekom revolucije 1848./1849. u hrvatskoj i inozemnoj historiografiji već naišla na znatnu pozornost, ona se ovom prilogu neće detaljnije analizirati, premda će se u analitičko-interpretativnom smislu uzeti kao inicijalna faza jednoga jedinstvenog povijesnog fenomena, koji se ponovno manifestirao u više identičnih zahtjeva od početka 60-ih godina 19. stoljeća pa sve do sredine prvoga desetljeća 20. stoljeća. Analiza će započeti s istraživanjem zahtjeva hrvatsko-slavonskih županijskih skupština iz 1863./1864., koji će se zatim elaborirati u sklopu znatno šireg fenomena u hrvatskim okvirima, budući da su poslije njih uslijedili identični zahtjevi crkvenih, a potom i svjetovnih političkih elita u Hrvatskom primorju i Dalmaciji te Bosni i Hercegovini potkraj 19. i početkom 20. stoljeća. Bez obzira na činjenicu da je riječ o razdvojenim, u državno-pravnom smislu različito definiranim političkim cjelinama te da su se i crkveno-povijesne osnove tih zahtjeva za svako područje ponaosob također razlikovale, oni su u političkom smislu nedvojbeno bili dio jedinstvenog povijesnog fenomena, proizašlog iz aktualnih nastojanja hrvatskih političkih elita za ujedinjenjem hrvatskih zemalja, kao i za zaštitom hrvatskog nacionalnog i kulturnog identiteta od stranih presezanja. Uzroke činjenici da se u hrvatskoj historiografiji nedovoljno naglašavala najuža povezanost zahtjeva za uvođenjem glagoljaške liturgije u katoličko bogoslužje u hrvatskim zemljama s hrvatskim nacionalno-integracijskim procesom tijekom 19. i početkom 20. stoljeća, nalazi se poglavito u okolnosti da se taj fenomen analizirao napose iz crkveno-povijesne perspektive i parcijalno, vezano uz pojedine mjesne crkve i župe na koje su se odnosile povlastice, a zanemarivala se politička dimenzija problema, iz koje se jasno razaznaje njegova koherentnost.⁵ Važan uzrok zanemarivanja

18, br. 34, Zagreb, 1994., str. 141–154; ISTI, *Slavenski jug 1848. – 1850. i hrvatski politički pokret*, Zagreb, 2001.; ISTI, *Hrvatski politički pokret 1848. – 1849. Izabrani dokumenti na njemačkom*, Zagreb, 2009.

⁴ U tom se djelu pobija tzv. jeronimska teorija o nastanku glagoljice, kojom se, između ostaloga, pripisujući nastanak glagoljice sv. Jeronimu, nastojalo osigurati njezin opstanak. O njezinu nastanku, razlozima njezine neodrživosti, ali i o njezinu velikom utjecaju na višestoljetni tolerantan odnos Rima prema glagoljici i starocrkvenoslavenskom bogoslužju vidi: Vanda KRAFT SOIĆ, »Otpis Inocenta IV. senjskom biskupu (1248.) pod patronatom sv. Jeronima. II. Povijesni usud glagoljice i začetci jeronimske tradicije«, *Croatia christiana periodica*, god. 40, br. 78, Zagreb, 2016., str. 17–37.

⁵ Namjera mi ni u kojem slučaju nije braniti tezu da je problematika starocrkvenoslavenske liturgije u hrvatskim zemljama u 19. stoljeću bila isključivo politički fenomen. Ona je neprijeporno u svojoj osnovi crkveno-povijesni fenomen, koji je, u specifičnom povijesnom kontekstu rascjepkanosti hrvatskih zemalja i njihove ugroze od strane političke, kulturne i jezične hegemonije, u određenom momentu postao i politički fenomen. Povijesna je činjenica da su u 19. stoljeću supostojala i međusobno se prožimala oba spomenuta aspekta glagoljaške liturgije te u različitom intenzitetu interferirala tijekom cijelog navedenog razdoblja. O crkveno-povijesnim, kao i o političkim aspektima glagoljice vidi opširnije: Joseph Augustin GINZEL,

nacionalno-integrativnog aspekta glagoljaške liturgije u hrvatskim zemljama i njezina pretežitog analiziranja u sklopu crkveno-povijesne sfere nalazio se u činjenici da se u 17. i 18. stoljeću, kada se rađa ideja sveslavske solidarnosti, ona smješta u okvire ćirilometodske baštine. U 19. pak stoljeću starocrkvenoslavenska liturgija, u najužoj vezi s promicanjem ćirilometodske tradicije od strane biskupa Strossmayera i drugih istaknutih predstavnika ćirilometodskog pokreta,⁶ zauzima iznimno istaknutu ulogu u nastojanjima Svete Stolice za postizanjem crkvene unije s pravoslavnim kršćanskim Crkvama, što je također stavljalo u drugi plan njezino neprijeporno značenje i utjecaj na oblikovanje i tijek hrvatskog nacionalno-integracijskog procesa u drugoj polovici 19. i početkom 20. stoljeća. Pritom treba upozoriti da su, kada je riječ o nastojanjima za priznanjem, odnosno proširenjem glagoljaške liturgije u hrvatskim zemljama, središnje crkvene vlasti u Rimu znatno veću važnost pridavale onim zahtjevima za čije su priznanje crkveno-povijesne pretpostavke bile najčvršće. To se ponaj-

Geschichte der Slawenapostel Chiril und Method und slawischen Liturgie, Leitmeritz (Litoměřice), 1857.; Franjo RAČKI, *Cyrille et Methode. Étude historique sur la conversion des Slaves au Christianisme*, Pariz, 1868.; Mihovil BOLONIC, »Iz korespondencije Dragutina A. Parčiča«, *Croatia christiana periodica*, god. 5 br. 7, Zagreb, 1981., str. 29–42; ISTI, »O transkripciji glagoljskih obrednih knjiga«, *Croatia christiana periodica*, god. 5, br. 8, Zagreb, 1981., str. 36–51; ISTI, »Život i djelo Dragutina Antuna Parčiča (U povodu 150. obljetnice rođenja i 80. obljetnice smrti)«, *Croatia christiana periodica*, god. 6, br. 10, Zagreb, 1982., str. 172–188; Makso PELOZA, »Slavenska liturgija u hrvatskim zemljama od 1881. do 1914. godine«, *Crkva u svijetu*, god. 8, br. 2, Split, 1973., str. 161–167; Jerko FUČAK, »Šest stoljeća hrvatskoga lekcionara u sklopu jedanaest stoljeća hrvatskog glagoljaštva, Zagreb 1975.; Franjo ŠANJEK, »Ćirilometodska baština u Hrvata«, *Croatia christiana periodica*, god. 7, br. 12, Zagreb, 1983., str. 122–129; Ivanka PETROVIĆ, »Franjo Rački – otac hrvatske Cyrillo – Methodiane«, *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra JAZU*, god. 9, Zagreb, 1985., str. 47–99; Mile BOGOVIĆ, »Staroslavenska liturgija u biskupijama Senjskoj i Modruškoj i Parčičev Misal 1893.«, *Riječki teološki časopis*, god. 1, br. 2, Rijeka, 1993., str. 209–225; ISTI, »Glagoljica kao historiografski problem«, u: *Hrvatska historiografija XX. stoljeća: Između znanstvenih paradigmi i ideoloških zahtjeva*, Srećko LIPOVČAN – Ljiljana DOBROVŠAK (ur.), Zagreb, 2005., str. 267–275; ISTI, »Posljedice politizacije glagoljice u 19. stoljeću«, *Knjige poštujući, knjigama poštovan: zbornik Josipu Bratuliću o 70. rođendan Davor DUKIĆ – Mateo ŽAGAR* (ur.), Zagreb, 2010., str. 293–301; Marko JAPUNDŽIĆ, *Hrvatska glagoljica*, Zagreb, 1998.; Radoslav KATIČIĆ, »Uz pitanje o postanku i starosti glagoljice«, u: R. KATIČIĆ, *Na kroatističkim raskrižjima*, Zagreb, 1999., str. 59–74; Zoran GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, Zagreb, 2001.; *Glagoljica i hrvatski glagolizam. Zbornik radova međunarodnoga znanstvenog skupa povodom 100. obljetnice Staroslavenske akademije i 50. obljetnice Staroslavenskog instituta* (Zagreb – Krk, 2. – 6. listopada 2002.), Marija-Ana DÜRRIGL – Milan MIHALJEVIĆ – Franjo VELČIĆ (ur.), Zagreb – Krk, 2004.; Anica NAZOR, »Biskup Strossmayer, papa Lav XIII. i slavenski apostoli Ćiril i Metod«, *Međunarodni znanstveni skup Josip Juraj Strossmayer, Zagreb, 19. svibnja 2005. [i] Đakovo, 20. svibnja 2005.: povodom 190. obljetnice rođenja i 100. obljetnice smrti*, Franjo ŠANJEK (ur.), Zagreb, 2006., str. 67–80; Tomislav MRKONJIĆ, »Josip Juraj Strossmayer i glagoljski misal iz 1893. godine«, *Slovo: Časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu*, god. 56–57, Zagreb, 2006. – 2007., str. 379–389; Milica LUKIĆ, »O glagoljaštvu i glagolizmu u zagrebačkome Katoličkom listu od 1849. do 1900. godine«, *Lingua Montenegrina. Časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja*, god. 3, Cetinje, 2009., str. 149–194; Snježana MAJDANDŽIĆ-GLADIĆ, *Negdašnji obrednici, korišteni na području današnje istočne Hrvatske i Srijema*, Čepin, 2009.; Andreas GOTTSMANN, *Römischer Universalismus, habsburgische Reichspolitik und nationale Identitäten 1878–1914*, Beč, 2010.; Pavo JURIŠIĆ, »Posljednji pobornici glagoljice«, *Kačić, Zbornik Franjevačke provincije Presvetoga Otkupitelja – Split, Zbornik u čast Emilija Marina (za 60. rođendan)*, god. 41–43, Split, 2009. – 2011., str. 1013–1029; Vera BLAŽEVIĆ KREZIĆ, *Jezik misala Dragutina Antuna Parčiča*, doktorski rad obranjen na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2016.; *Hrvatska glagoljica/Croatian Glagolitic Script*, Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu (6. studenoga – 15. prosinca 2018.), *Katalog izložbe*, Dobriša ZVONAREK (ur.), Zagreb, 2018. Vidi: <http://www.nsk.hr/wp-content/uploads/2018/11/Katalog-izlozbe-C5%BEbe-Hrvatska-Glagoljica.pdf> (zadnje posjećeno 28. prosinca 2018.).

⁶ Vidi o tome opširnije: Milica LUKIĆ, »Strossmayerov projekt obnove ćirilometodske baštine«, *Analiza Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku*, god. 27, Zagreb – Osijek, 2011., str. 67–96.

prije odnosilo na Hrvatsko primorje, Kvarner s otocima, Dalmaciju te dio Zagrebačke metropolije (Senjsko-modrušku biskupiju). Ondje, pak, gdje takve pretpostavke nisu postojale (pretežit dio Zagrebačke nadbiskupije) ili su, doduše postojale, ali su se svele na premali broj crkava, od kojih je mnoge već desetljećima nisu uporabljavale (Bosna i Hercegovina), tim se zahtjevima od strane Svete Stolice nije uopće ili im se tek neznatno posvećivala pozornost. U ocjeni, pak, zahtjeva za afirmacijom glagoljaške liturgije kao povlastice ne pojedinih crkava, nego hrvatskog naroda u cjelini, o čemu će biti više riječi u nastavku rada, kojima su bili popraćeni zahtjevi hrvatskog episkopata Svetoj Stolicu za proširenjem njezine uporabe bez bilo kakvih ograničenja, na cjelokupnom hrvatskom povijesnom i etničkom prostoru početkom 20. stoljeća, može se ustvrditi da se time jedno u osnovi crkveno pitanje nastojalo, a znatnim dijelom i uspjelo, kontekstualizirati i u političkom diskursu i to kao političko pitanje *par excellence*, jer se prostorni okvir hrvatskih dijeceza, na koje se nastojalo protegnuti povlasticu glagoljaške liturgije, poklapao s virtualnim prostorom hrvatskih nacionalno-političkih težnji. Stoga su ti zahtjevi neprijeporno bili važan poticaj aktualnim nacionalno-političkim aspiracijama za postizanjem cjelovitosti hrvatskih zemalja. To će, sasvim očekivano, imati za posljedicu snažan otpor vlasti Habsburške (od 1867. Austro-Ugarske) Monarhije prema bilo kakvoj značajnijoj afirmaciji glagoljaške liturgije u hrvatskim zemljama. One su svoje protivljenje argumentirale ponajprije tvrdnjama da se, kada je riječ o motivima koji su potaknuli hrvatske crkvene i svjetovne elite na zahtjeve za proširenjem uporabe glagoljaške liturgije, ni u kojem slučaju nije riječ o razlozima isključivo vjerske naravi, što je dijelom i bila istina, nego poglavito o politički motiviranim razlozima, s ciljem zlorabe glagoljaške liturgije u svrhu južnoslavenske, a u širem smislu i panslavenske političke propagande. Suočena s energičnim oponiranjem austrougarske diplomacije, ali također dosljedno se držeći crkvenih propisa s tim u vezi, Sveta Stolica ni u jednom trenutku nije pristala pitanju starocrkvenoslavenske liturgije pristupiti općenito, a kamoli priznati je kao liturgijsku povlasticu hrvatskog naroda. Umjesto toga, strogo se rukovodeći crkveno-povijesnim činjenicama, svakom je takvom zahtjevu pristupala na razini mjesnih Crkava, ističući da nije riječ o pravu naroda, nego pojedinih Crkava, koje su na privilegij uporabe glagoljaške liturgije imale ili još uvijek imaju povijesno pravo, ali su ga neke, s vremenom, zbog duljeg prekida liturgijskog kontinuiteta, mogle i izgubiti. Stoga će, u krajnjoj liniji, razina hrvatskih postignuća s tim u vezi od samoga početka biti čvrsto ograničena crkveno-povijesnim svjedočanstvima, jer su se političke aspiracije, vezane uz glagoljašku liturgiju kao sredstvo afirmacije hrvatskih nacionalno-političkih težnji, mogle ostvariti samo u ograničenoj mjeri i to ondje gdje su postojale čvrste crkveno-povijesne osnove za potvrdu njezina privilegija od strane Svete Stolice. To se, međutim, izuzevši područje Senjsko-modruške biskupije, za koju je Sveta Stolica potvrdila uporabu starocrkvenoslavenske liturgije 1893., uvijek ostvarivalo u pojedinačnim slučajevima, na ograničenom prostoru, vezanom uz pojedine župe, na osnovi prikupljenih dokaza o kontinuitetu uporabe glagoljaške liturgije. Ovdje svakako treba upozoriti da je Sveta Stolica 1887. godine također odobrila uporabu starocrkvenoslavenske liturgije u Barskoj nadbiskupiji. Unatoč tomu što to izlazi iz tematsko-istraživačkoga okvira ovoga rada, budući da je riječ o nadbiskupiji na području Kneževine Crne Gore te se ni u kojem slučaju ne može analizirati u kontekstu uloge glagoljaške liturgije u hrvatskom nacionalno-integracijskom procesu, ovaj podatak ipak tvori važnu pretpostavku za šire shvaćanje problematike starocrkvenoslavenske liturgije u hrvatskim zemljama u drugoj polovici 19. i po-

četkom 20. stoljeća. Naime, barski nadbiskup Šimun Milinović⁷ bio je hrvatski franjevac, podrijetlom iz Dalmacije, istaknuti pripadnik Strossmayerova kruga i sudionik svih važnijih akcija hrvatskog episkopata u njegovim nastojanjima za sjedinjenjem Crkava, u kojima je starocrkvenoslavenska liturgija imala iznimno važnu ulogu. U tom smislu postizanje dopuštenja uporabe starocrkvenoslavenske liturgije Barskoj nadbiskupiji, uvelike zahvaljujući zauzimanju nadbiskupa Milinovića kod pape Lava XIII.,⁸ i to bez bilo kakvih ograničenja 1887., u Strossmayerovom se krugu smatralo iznimno važnim postignućem i s obzirom na daljnje perspektive afirmacije glagoljice u hrvatskim zemljama. Nadbiskup Milinović u pismu od 7. svibnja 1887. javlja biskupu Strossmayeru da je Sveta Stolica odobrila privilegij starocrkvenoslavenske liturgije za Barsku nadbiskupiju, ali uz »dušmanske protivštine«, što se odnosilo na snažan otpor protuslavenski raspoloženih kardinala u Rimskoj kuriji prema njezinoj afirmaciji.⁹ Papa Lav XIII., koji je za to bio najzaslužniji, u svome se dopuštenju pozvao na povlasticu koju su davno bili udijelili rimski prvosvećenici, da se u Barskoj nadbiskupiji katolici u svetoj liturgiji mogu služiti staroslavenskim jezikom. To je bio povod za buđenje nade u hrvatskom narodu, posebice među svećenicima glagoljašima, da bi se spomenuti privilegij mogao protegnuti i na hrvatske zemlje, u kojima postoji višestoljetna tradicija glagoljaške liturgije. Međutim, hrvatski je episkopat pritom previdio jednu iznimno važnu činjenicu, da će, zbog velikog političkog upliva Ruskog Carstva na Kneževinu (od

⁷ Šimun Mate Milinović ml. (Lovreć kraj Imotskoga, 24. II. 1835. – Bar, 22. III. 1910.). U franjevački red stupio je 1853. u Živogošću i postao član Provincije Presvetoga Otkupitelja, a zaređen je 1858. Gimnaziju je pohađao u Zaostrugu, a filozofiju i teologiju studirao na učilištima svoga reda u Šibeniku i Makarskoj. Bio je profesor na franjevačkoj gimnaziji u Sinju (1858. – 1862.), zatim je do 1866. u Beču studirao povijest, zemljopis i slavistiku, a od 1866. nastavio je predavati na sinjskoj gimnaziji, čiji je ravnatelj bio u dva navrata, 1878. – 1880. i 1885. – 1886. Od 1869./1870. bio je župnik u Sinju. Uz redoviti profesorski rad isticao se kao pristaša Narodne stranke, zauzimajući se, u borbi protiv autonomaša, za uvođenje hrvatskog jezika u upravu i škole. S profesorima sinjske gimnazije potpisuje 1861. *Adresu*, upućenu caru i kralju Franji Josipu I., kojom se tražilo sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom. Bio je aktivan i na kulturno-prosvjetnom planu, uredio je arheološku zbirku, napisao niz povijesnih i geografskih studija, obnašao je i dužnost nadzornika školskih čitaonica u Sinju. Od 1886. do smrti bio barski nadbiskup. Svoje spoznaje starocrkvenoslavenskoj liturgiji iznio je u studiji *Crte o slovenskoj liturgiji*, Zadar, 1880. (pretsak članaka iz *Katoličke Dalmacije*, objavljenih iste godine). Vidi: *Hrvatski franjevački biografski leksikon*, Franjo Emanuel HOŠKO et. al. (ur.), Zagreb, 2010., str. 394–395.

⁸ Lav (Leon) XIII. (Carpineto, 2. III. 1810. – Rim, 20. VII. 1903.). Svjetovno ime: Joachim Pecci. Za svećenika je zaređen 1837., zatim je 1843. imenovan nuncijem u Bruxellesu, 1846. biskupom Perugie, a 1853. kardinalom. Za papu je izabran 1878. Temeljnu ideju svoga pontifikata, o pomirenju vjere i kulture, iznio je 1878. u enciklici *Inscrutabili Dei consilio*. Svoje poglede na suvremene etičke, vjerske i socijalne probleme izložio je u sljedećim enciklikama: *Quod apostolici muneris* (1878.), o socijalizmu; *Diuturnum illud* (1881.), o podrijetlu građanske vlasti; *Humanum genus* (1884.), o slobodnim zidarima; *Immortale Dei* (1885.), o kršćanskoj državnosti; *Libertas praestantissimum* (1888.), o ljudskoj slobodi; *Sapientiae christiana* (1890.), o građanskim obvezama kršćana; *Rerum novarum* (1891.), o radničkom pitanju i *Graves de communi* (1901.), o kršćanskoj demokraciji. Na području kršćanske naobrazbe okružnicom *Aeterni Patris* (1879.) proglasio je neoskolastičke interpretacije obvezništva za katolička učilišta. Zauzimao se za crkvenu uniju pravoslavnih Slavena sa Svetom Stolicom te je, u svrhu pružanja poticaja toj ideji, enciklikom *Grande munus* (1880.) proširio štovanje sv. Ćirila i Metoda na cijelu Katoličku crkvu. Raspravu o sjedinjenju Crkava potaknuo je također apostolskim pismom *Satis cognitum* (1896.). Godine 1878. obnovio je redovitu crkvenu hijerarhiju u Škotskoj, a 1881. u Bosni i Hercegovini. Vidi: Franz Xaver SEPPELT – Klemens LÖFFLER, *Papstgeschichte von den Anfängen bis zur Gegenwart*, München, 1933., 449–475.

⁹ »Što je Bogu hvala staroslovenština dozvoljena, amo se svak obradova, a sada je (...) da ju u djelo stavimo. (...) Bog Svemoguću blagosiva naše dobre namjere uz sve dušmanske protivštine, te se uhvam da će ih do svetoga cilja dovesti«. Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Cetinje, 7. V. 1887., Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Ostavština Josipa Jurja Strossmayera, XI A/Mil. Š. 3.

1910. Kraljevinu) Crnu Goru, dopuštenje uporabe starocrkvenoslavenske liturgije na području Barske nadbiskupije 1887. diplomaciji Austro-Ugarske Monarhije poslužiti kao krucijalni argument za tvrdnju da će Sveta Stolica, ako dopusti daljnju afirmaciju starocrkvenoslavenske liturgije među katoličkim Slavenima, ugroziti opstojnost Austro-Ugarske Monarhije, jer će time olakšati Ruskom Carstvu prodor na Balkan (koji je, odlukom Berlinskog kongresa o povjeravanju okupacijskog mandata za Bosnu i Hercegovinu 1878. postao dio austrougarske interesne sfere), a posebice izložiti opasnosti Boku kotorsku i jug Dalmacije, pod upravom austrijskog Namjesništva za Dalmaciju, koji su bili predmet teritorijalnih aspiracija crnogorske Kneževine, a ujedno preko Crne Gore omogućiti penetraciju Ruskog Carstva na topla mora, što je bio jedan od najvažnijih ciljeva ruske vanjske politike. Iz spomenutih razloga vlasti Austro-Ugarske Monarhije nisu nimalo blagonaklono promatrale oduševljenje hrvatskog episkopata vezano uz odobrenje starocrkvenoslavenske liturgije u Crnoj Gori. To će se odobrenje, zapravo, s obzirom na očekivanja hrvatskog episkopata, iz navedenih razloga vrlo brzo pokazati kontraproduktivnim. Naime, pod diplomatskim pritiskom austrijske vlade, bečki nuncij A. Galimberti¹⁰ uputio je 12. svibnja 1887. okružnicu biskupima Cislajtanijske (austrijskog dijela Monarhije) kojom ih upozorava da se povlastica koju je Sveta Stolica dopustila Kneževini Crnoj Gori ne smije protegnuti i na njihove biskupije te ističe da je »Crnoj Gori samo potvrđeno staro dopuštenje, i to na zajedničko traženje crkvene i državne vlasti«. Nuncij je, nadalje, naložio biskupima Cislajtanijske da zabrane narodu slanje takvih molbi u Rim, budući da ne postoje jednaki uvjeti za to u Kneževini Crnoj Gori i Austro-Ugarskoj Monarhiji. To je pismo izazvalo veliku pomutnju među biskupima u Dalmaciji, Hrvatskom primorju i Istri. Neki su biskupi, kao npr. splitsko-makarski Marko Kalogjera, smatrali da se ta okružnica ne odnosi na biskupe Dalmacije, jer je glagoljaška liturgija u Dalmaciji imala tradiciju višestoljetne uporabe, dok su drugi to pismo shvatili kao promjenu stava Svete Stolice prema glagoljici pa su je počeli zabranjivati, npr. šibenski biskup Antun Josip Fosco i zadarski nadbiskup Petar Dujam Maupas, koji dekretom zabranjuje širenje glagoljaškog bogoslužja u Zadarskoj nadbiskupiji.¹¹ Sve to, dakako, nije išlo u prilog nastojanjima hrvatskih crkvenih i političkih elita da se glagoljaška liturgija iskoristi kao sredstvo afirmacije općih hrvatskih interesa za postizanje nacionalne cjelovitosti i političkog individualiteta.

No, bez obzira na, kako će se kasnijom analizom potkrijepiti, relativno skromna postignuća hrvatskoga episkopata glede starocrkvenoslavenske liturgije, ne smije se zanemariti neprijeporan utjecaj njegovih zahtjeva za afirmacijom glagoljaške liturgije na osnaživanje hrvatskoga nacionalno-integracijskog procesa. Upravo taj vid spomenutih zahtjeva problematizirat će se u ovome radu. Komparativnom analizom spomenutih zahtjeva u razdoblju od sredine 19. pa sve do sredine prvoga desetljeća 20. stoljeća nastojat će se posvjedočiti njihova snažna povezanost s težnjama hrvatskih političkih i crkvenih elita za

¹⁰ Alojzije (Luigi) Galimberti (Rim, 26. IV. 1836. – Rim, 7. V. 1896.). Nakon svećeničkog ređenja 1858. bio je profesor crkvene povijesti na *Collegio di Propaganda fide*, zatim je 1868. imenovan je kanonikom u Lateranskoj bazilici, potom u bazilici sv. Petra i tajnikom Kongregacije za izvanredne crkvene poslove (1886.), 1887. naslovnim nicejskim biskupom, a 1894. ravnateljem Tajnog Vatikanskog arhiva. Od 1887. do 1893. bio je apostolski nuncij u Beču. Vidi: Donato SQUICCIARINI, *Nunzi apostolici a Vienna*, Città del Vaticano, 1998., str. 229–231.

¹¹ Vidi: P. JURIŠIĆ, »Posljednji pobornici glagoljice«, *Kačić, Zbornik Franjevačke provincije Presvetoga Otkupitelja – Split*, god. 41–43, Split, 2009. – 2011., str. 1017–1018.

povezivanjem politički razjedinjenih hrvatskih zemalja u jedinstvenu nacionalno-političku cjelinu, što je bilo u najužoj vezi s njihovim naporima za postizanjem hrvatskoga nacionalnog suvereniteta i političkog individualiteta. Također će se na temelju arhivskih izvora, povijesne literature i tiskovina nastojati argumentirati teza da je katoličko pučanstvo u hrvatskim zemljama vrlo različito reagiralo na pokušaje afirmacije starocrkvenoslavenske liturgije od strane hrvatskih svjetovnih i crkvenih elita, u širokom rasponu od vrlo afirmativnog do krajnje negativnog držanja. Naime, u krajevima u kojima je u znatnijem broju bilo zastupljeno srpsko pučanstvo pravoslavne vjeroispovijesti, hrvatsko je pučanstvo bilo vrlo negativno raspoloženo prema bilo kakvim pokušajima uvođenja ili proširenja uporabe starocrkvenoslavenske liturgije, pa čak i u slučajevima kada su ti pokušaji bili inicirani od strane mjesne katoličke hijerarhije, držeći da je riječ o »srpskoj« liturgiji, koja bi mogla ugroziti njihov hrvatski identitet, dok je u onim krajevima u kojima je hrvatsko katoličko pučanstvo bilo izmiješano ili graničilo s katolicima koji su pripadali neslavenskim narodima, a koji su imali jasno izražene pretenzije za hrvatskim zemljama, vrlo pozitivno prihvaćalo takve napore, a napose u Hrvatskom primorju i na Kvarneru, izloženim talijanskim političkim presezanjima, s Krčkom biskupijom kao središtem. Istraživanje će započeti s prvim pokušajem afirmacije glagoljice u Banskoj Hrvatskoj nakon razdoblja revolucije 1848./1849., sa zahtjevima hrvatsko-slavonskih županijskih skupština za uvođenjem starocrkvenoslavenske liturgije na području Trojedne Kraljevine 1863./1864. godine.

1. Zahtjevi za uvođenjem starocrkvenoslavenske liturgije u rimokatoličko bogoslužje u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji 1863./1864. godine¹²

Sa skupštine Virovitičke županije sa sjedištem u Osijeku,¹³ a zatim 11. siječnja 1864. sa skupštine Požeške županije¹⁴ i 12. siječnja 1864. sa skupštine Zagrebačke županije¹⁵ te

¹² Ovaj dio rada predstavlja proširenje mojih ranijih istraživanja, iznijetih u članku »The Resistance of Juraj Haulik, Archbishop of Zagreb, to Requests of the Croatian and Slavonian County Assemblies to Introduce Old Church Slavic Liturgy in the Roman Catholic Service in the Territory of the Triune Kingdom in 1863/1864«, *Croatia and Slovakia: Historical Parallels and Connections (From 1780 to the Present Day)*, Željko HOLJEVAC – Martin HOMZA – Martin VAŠŠ (ur.), Zagreb – Bratislava, 2017., str. 56–64.

¹³ Nisam pronašao predstavku Virovitičke županije, ali o njoj doznajemo iz predavki Požeške i Zagrebačke županije te pisanja *Zagrebačkog katoličkog lista*, god. 15, Zagreb, 1864., br. 2, str. 14. – 15., kao i iz odgovora zagrebačkog nadbiskupa Jurja Haulika na spomenuti zahtjev Požeške županije, također objavljenog u *Zagrebačkom katoličkom listu* (Vidi: »Odgovor uzoritoga gospodina stožernika (kardinala, op. a.) i nadbiskupa zagrebačkoga sl. županiji požeškoj u poslu slavenske liturgije«, *Zagrebački katolički list*, god. 15, br. 17, Zagreb, 1864., str. 129–133). U predavci Požeške županije izričito se navodi da je inicijativa za uvođenje starocrkvenoslavenske liturgije u bogoslužje Katoličke crkve u Trojednoj Kraljevini potekla iz Virovitičke županije. Vidi: Nadbiskupijski arhiv u Zagrebu, Acta Praesidialia, Ostavština Jurja Haulika, (dalje: NAZ, AP, OJH), 714/1864. U predavci zagrebačke županije, pod točkom 7., također nalazimo podatak da je riječ o inicijativi Virovitičke županije. Vidi: NAZ, AP, OJH, 1864. (bez oznake broja dokumenta unutar niže jedinice opisa (serije/cjeline). Premda se kardinal Haulik u svome odgovoru osvrnuo samo na predstavku Požeške županije, njegov odgovor odnosio se i na predstavke Virovitičke i Zagrebačke županije, na koje nije odgovarao ponaosob iz razloga što su u njima iznijeti zahtjevi bili identični onima u predavci Požeške županije. Činjenica da je predavka Varaždinske županije objavljena više od mjesec dana nakon objavljivanja Haulikova odgovora na zahtjeve Požeške županije, u historiografskom je smislu ne čini manje relevantnom. Čak štoviše, ona je podjednako vrijedna, kao važno svjedočanstvo o nemirenju županijskih skupština s odbacivanjem njihovih zahtjeva.

¹⁴ NAZ, AP, OJH, 714/1864.

¹⁵ NAZ, AP, OJH, 714/1864.

naposljetku sa skupštine Varaždinske županije, održane 30. svibnja i sljedećih nekoliko dana 1864.¹⁶ nadbiskupu zagrebačkom kardinalu Jurju Hauliku¹⁷ upućene su predstavke sa zamolbom da se na području Trojedne Kraljevine u liturgiju Katoličke crkve uvede starocrkvenoslavenska liturgija.¹⁸ Trojedna Kraljevina je političko-pravni naziv za Kra-

¹⁶ NAZ, AP, OJH, 1435/1864.

¹⁷ Juraj Haulik de Várallya (Trnava, 20. IV. 1788. – Zagreb, 11. V. 1869.). Studirao je filozofiju (1805. – 1807.) i teologiju (1807. – 1809.) u Beču, kao pitomac ugarskog bogoslovnog zavoda Pazmaneum, a studij svršio u Trnavi (1809. – 1811.). Za svećenika je zaređen 1811. Vrlo brzo napreduje u crkvenim službama: od 1825. je ostrogonjski kanonik, a od 1832. veliki prepošt (dekan kanoničkog zbora) zagrebačkoga Kaptola. Zagrebačkim biskupom imenovan je 1837. Od 1839. pa sve do 1847. na ugarskim i hrvatskim saborima traži da Zagrebačka biskupija postane nadbiskupijom i da sve biskupije u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji budu u jedinstvenoj crkvenoj pokrajini (metropoliji). Godine 1848. napustio je Hrvatsku zbog radikalnih liberalnih ideja, iznijetih na Narodnoj skupštini u *Zahtijevanjima naroda* 25. III. 1848. Nakon 1848. odluka Hrvatskog sabora iz 1845., o uzdignuću Zagrebačke biskupije na nadbiskupiju i uspostavi hrvatsko-slavonske metropolije, bila je izvediva te ju je u Beču 1850. podupro i ban Josip Jelačić pa odobrio car, a Sveta Stolica potvrdila 11. prosinca 1852. bulom *Ubi primum placuit*. Kao nadbiskup i metropolit Haulik je podržao konkordat između Austrije i Svete Stolice iz 1855., nepotpisanim spisom *Oesterreich der Konkordatenstaat* (Beč, 1859.). Godine 1856. papa Pio IX. imenovao ga je kardinalom. Znatno je pridonio izgradnji hrvatskih kulturnih i znanstvenih institucija. Godine 1842. jedan je od suosnivača Matice ilirske, a i nadalje sudjeluje u osnivanju hrvatskih kulturnih i gospodarskih institucija, između ostaloga Hrvatsko-slavonskoga gospodarskog društva (1841.). Za podizanje zgrade Hrvatskog glazbenog zavoda (1876.) darovao je 6.000 forinti, Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti (1866.) darovao je 10.000 forinti, a istu svotu darovao je za utemeljenje Sveučilišta u Zagrebu (1874.). Kao veliki poznavatelj botanike i hortikulture i član Bečkog društva za hortikulturu 1838. godine izdaje detaljnu uputu za oblikovanje i poljepšavanje maksimirskog perivoja. Nakon 1849. politički se približava Beču, uvjeren da je za Hrvatsku najbolje nagoditi se izravno s kraljem, u nadi da će se tako postići i sjedinjenje s Dalmacijom i Vojnom krajinom. Stoga se miri s bečkim neoapsolutizmom (1851. – 1860.), uvjeren da je Carevinsko vijeće u Beču mjesto u kojem će se okupiti predstavnici svih slavenskih naroda na Monarhiji. U Saboru Kraljevinā Hrvatske i Slavonije (dalje: Hrvatskom saboru) 1861. ne podupire povratak u uniju s Ugarskom (prekinutu tijekom revolucije 1848./1849.), a odbacuje i ideje jugoslavenstva i panslavizma. Zbog svojih političkih stavova 1863. ulazi u Samostalnu stranku Ivana Mažuranića i politički se sukobljava s biskupom Strossmayerom, koji je bio na čelu Narodne stranke, protivne ulasku Hrvatske u Carevinsko vijeće i spremne na uniju s Ugarskom. Dio hrvatskih povjesničara (J. Šidak, M. Gross, A. Szabo) predbacuje mu podupiranje apsolutističke države i germanizatorski smjer (M. Gross), premda spominju i njegove zasluge za hrvatsku upravnu samostalnost i provedbu ideja ilirskog preporoda i narodnog pokreta o osnutku vitalnih nacionalnih kulturnih i znanstvenih ustanova. Vidi: Franjo Emanuel HOŠKO, »Haulik, Juraj (Georgius)«, *Hrvatski biografski leksikon* (dalje: *HBL*), sv. 5, Tppimir MACAN (gl. ur.), Zagreb, 2002., str. 454–456.

¹⁸ Treba upozoriti na činjenicu da je predstavka Požeške županije donijeta na dan kada je *Pozor*, glasilo Narodne stranke, dobivši 11. siječnja 1864., zbog napisa protiv Austrije, i treću opomenu, obustavljeno, najprije na tri mjeseca, a poslije na neizvjesno vrijeme (ponovno počinje izlaziti 14. studenoga 1865.). Vidi: Ladislav HEKA, »Hrvatsko-ugarska nagodba u zrcalu tiska«, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, god. 28, br. 2, Rijeka, 2007., str. 940. Uz naznačenu koincidenciju, također treba upozoriti na činjenicu da su predstave hrvatsko-slavonskih županijskih skupština 1864. donijete ubrzo nakon velikih proslava tisućgodišnjice dolaska sv. Ćirila i Metoda u Moravsku (863. – 1863.) u glavnom gradu Zagrebu te nekim drugim hrvatskim gradovima (papa Pio IX. dopustio je 1863., u povodu spomenute obljetnice, vjernicima u Češkoj, Moravskoj i Hrvatskoj slaviti sv. Ćirila i Metoda 5. srpnja). U tom povodu objavljen je i kraći književno-znanstveni zbornik pod naslovom *Tisućnica slovjenkih apostolah sv. Ćirila i Metoda* (Zagreb, 1863.). Nakon uvoda, koji je napisao Ivan Kukuljević, objavljeni su sljedeći književni i znanstveni prilogi: »Sveta priča o solunskoj braći, slovjenkim apostolima sv. Ćirilu i Metodu«, Ivana Trnskog, »Slavjanski dioskuri«, Petra Preradovića; »Književni rad sv. Ćirila i Metoda« (izvadak iz većega rukopisa)«, Franje Račkoga, »Evangielje u slovenskom prievodu. Historičko-filologički nacrt«, Vatroslava Jagića i »Služba sv. Ćirila i Metoda«, Matije Mesića. Također je fra Paškal Buconjić, profesor na generalnom učilištu franjevačkog reda Aracoeli u Rimu, kasnije mostarsko-duvanjski biskup (vidi bilj. 104), potaknut spomenutom obljetnicom objavio prigodno djelo. Vidi: Paškal BUCONIĆ, *Govor prigodom tisućoljetnog slavovanja SS. Slavjanskih apostolah Ćirila i Metoda*, Rim, 1863. Međutim, razlozi donošenja spomenutih predstavi hrvatsko-slavonskih županijskih skupština 1864., premda ne treba zanemariti poticajni učinak recentnih proslava u povodu tisućgodišnjice sv.

ljevinu Hrvatsku, Dalmaciju i Slavoniju (*regnum Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*) kao jedinstveno državno i političko tijelo. Premda je bio u uporabi od početka zasjedanja jedinstvenog Hrvatskog sabora (od 1558. *Congregatio Regni Croatiae et Slavoniae*, a od 1681. *Congregatio Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*), u političkom životu Hrvatske učestalije se upotrebljava tek od 19. stoljeća, u razdoblju jačanja težnji za ujedinjenjem hrvatskih zemalja u jedinstven državni prostor.¹⁹ U konkretnom smislu, unatoč svome jasno istaknutom nacionalno-integrativnom obilježju, zahtjevi hrvatsko-slavonskih županijskih skupština za uvođenjem starocrkvenoslavenske liturgije na području Trojedne Kraljevine 1863./1864. odnosili su se na područje Hrvatske i Slavonije, odnosno Zagrebačku nadbiskupiju i metropoliju, jer ni upravne ovlasti hrvatsko-slavonskih županija, ni crkvene ingerencije zagrebačkog metropolita, nisu sezale izvan tog okvira.

Iz analize sadržaja predstavlki hrvatsko-slavonskih županijskih skupština nameće se kao očit zaključak da su bile ponajprije odraz negativnog iskustva germanizacije hrvatskog školstva i uprave iz razdoblja neoapsolutizma (1851. – 1860.), odnosno predstavljale pokušaj ostvarivanja što čvršćih jamstava za očuvanje hrvatskog kulturnog i nacionalnog identiteta te političkog subjektiviteta od sličnih prijetnji u budućnosti. To je napose razvidno iz govora velikog župana Zagrebačke županije Ivana Kukuljevića Sakcinskog²⁰ održanog 11. siječnja 1864., koji zapravo predstavlja rezime hrvatske politike od 1848. do 1864. godine. U njemu se kao jedini pozitivan politički temelj nakon razdoblja neoapsolutizma ističe tzv. Listopadska diploma, akt cara i kralja Franje Josipa I. od 20. listopada 1860.,

Ćirila i Metoda, znatno su kompleksniji i odnose se na dulje razdoblje krize u odnosima Trojedne Kraljevine, s jedne, te Austrije i Ugarske, s druge strane, prouzročene opstruiranjem hrvatskog nacionalno-integracijskog procesa od strane austrijskih i ugarskih političkih elita, o čemu će biti više govora u nastavku rada.

¹⁹ O značenju i opsegu pojma Trojedna Kraljevina vidi detaljnije: *Hrvatska enciklopedija* (dalje: *HE*), sv. 11, Slaven RAVLIĆ (gl. ur.), Zagreb, 2009., str. 61.

²⁰ Ivan Kukuljević Sakcinski (Varaždin, 29. V. 1816. – dvorac Puhakovec kraj Svetog Križa Začretja, 1. VIII. 1889.). Gimnaziju je pohađao u Varaždinu i Zagrebu, a filozofiju studirao u Zagrebu. Prekinuvši studij 1833., odlučio se za vojnički poziv, najprije u kadetskoj školi u Kremsu, a od 1835. u ugarskoj dvorskoj gardi u Beču. Godine 1836. postaje časnik, a 1840. premješten je u Milano. U Beču se upoznaje s istaknutim predstavnicima hrvatskog narodnog preporoda (Lj. Gajem, H. Bužanom, M. Ožegovićem, J. Draškovićem i dr.), oduševljava za preporodne ideje i četrdesetih godina 19. stoljeća postaje vodećom osobom pokreta Ilirske, potom Narodne stranke. Godine 1842., u članku *Die Nationalität in Kroatien und Slavonien* (Luna, br. 77–78), iznio je svoj politički program: uvođenje narodnoga jezika u javni život, osnivanje hrvatske vlade neovisne o Ugarskoj, zaštita hrvatskih prava i narodnosti. U saborskom govoru 1843. predložio je da se hrvatski jezik uvede umjesto latinskoga kao službeni. Godine 1845. imenovan je sucem Varaždinske županije. Imao je vodeću ulogu u hrvatskome političkom pokretu 1848. – 1849. Njegov govor u skupštini zagrebačkog magistrata 17. III. 1848. (*»Kakva treba da bude uobče politika naša?«*), ubraja se među krucijalne preporodne programske govore. Jedan je od glavnih sudionika Narodne skupštine 25. ožujka 1848. i tvorca *Zahtijevanja naroda*. Od 1861. do 1867. bio je veliki župan Zagrebačke županije. Godine 1863. napušta Narodnu stranku te pristaje uz Samostalnu narodnu stranku (dalje: SNS) bana Mažuranića i u njezinu glasilu *Domobran* (1864. – 1865.) iznosi njezine glavne programske smjernice. Nakon što je SNS 1865. izgubila na izborima, djeluje samo kao saborski zastupnik. Godine 1865. u Zagrebu je objavio brošuru *Zakoniti odnosi Hrvatske, Dalmacije i Slavonije prema Austriji i Ugarskoj*, a 1871. u Beču anonimno *Die legitimen und historischen Rechte Croatiens und der Ausgleich mit Ungarn*. Kao arhivar Zemaljskog arhiva u Zagrebu (1848. – 1861.) uveo je novi pristup arhivskom gradivu kao dijelu nacionalne baštine. Utemeljio je Društvo za jugoslavensku povjestnicu i starine 1850. i pokrenuo njegovo glasilu *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku* (1851. – 1875.). Kao povjerenik Bečke centralne komisije za čuvanje i održavanje spomenika ulazi u prvu generaciju hrvatskih konzervatora. Vidi: Iva MANDUŠIĆ, »Kukuljević Sakcinski, Ivan«, *HBZ*, sv. 8, Tрпиć MACAN (gl. ur.), Zagreb, 2013., str. 334–340.

kojom je nagoviješten federalistički preustroj Habsburške Monarhije,²¹ ali je vrlo brzo dezavuirana proglašenjem tzv. Veljačkog patenta, zakona istoga vladara od 28. veljače 1861.,²² kojim je inicijativa federalističkog preustroja doživjela definitivni poraz, a događaji koji su uslijedili vodili su prema uspostavi dualističkog sustava 1867., kojim su dvije vladajuće nacije, austrijski Nijemci i Mađari, uporno i dosljedno sve do propasti Austro-Ugarske Monarhije gušili težnje brojem znatno nadmoćnijih slavenskih nacija za njihovom nacionalnom, političkom i kulturnom afirmacijom. U spomenutom govoru Kukuljević je o razdoblju neoapsolutizma te o razdoblju koje mu je prethodilo i uslijedilo neposredno nakon njega, s obzirom na položaj hrvatskih zemalja u sklopu Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva i Habsburške Monarhije, izjavio sljedeće: »Tudja absolutna vlast načini (...) iz domovine naše (...) veliku gluhu tamnicu, te pokrije sav naš državno-historički temelj skojekakovimi tudjimi inštitucijami, (...); jedino izza listopadske diplome podje nama (...) za rukom opet očistiti državni temelj naš i razsvietliti pred svietom i narodom starodavna prava naša, te po milosti kralja steći takove institucije i oblasti domaće za kojima je Hrvatska pod ugarskom vladom kroz vjekove zabadava čeznula i hlepila.«²³ Iz Kukuljevićeve govora, tiskanog u predstavci Zagrebačke županije iz siječnja 1864., razvidno je da je njegov animozitet bio ponajprije usmjeren prema Mađarima, premda je za događaje na koje se kritički osvrnuo, neoapsolutizam, a zatim pozitivni pomak s tzv. Listopadskom diplomom 1860. te dezavuiranje spomenutog dokumenta tzv. Veljačkim patentom 1861., bilo napose odgovorno bečko državno središte. Takvo prebacivanje težišta odgovornosti, dakako, nije moguće shvatiti izvan političkog konteksta obilježenog višegodišnjim vrlo nepovoljnim odnosima hrvatskih i ugarskih političkih elita, napose od revolucije 1848./1849., i bez uzimanja u obzir činjenice da je Samostalna narodna stranka, osnovana 1863., čiji je Kukuljević bio suosnivač i istaknuti član, u rješavanju državnopravnog položaja hrvatskih zemalja u sklopu Habsburške Monarhije bila orijentirana na Beč te je i iz tog razloga oštrica Kukuljevićeve kritike austrijske politike prema Hrvatima bila znatno otupljena. Naime, nasuprot raspoloženju čelnika Narodne stranke (Matije Mrazovića, Josipa Jurja Strossmayera, Franje Račkoga) prema suradnji s Mađarima, izraženoga u Saboru Kraljevinâ Hrvatske i Slavonije (dalje: Hrvatski sabor) 1861. u zakonskom članku 42., prema kojem je Hrvatska voljna ponovno stupiti u uži državni savez s Ugarskom, ali tek onda kada Ugarska prizna samostalnost Hrvatske i njezinu teritorijalnu cjelokupnost, što je imalo za posljedicu odbijanje slanja hrvatskih zastupnika u bečko Carevinsko vijeće, odnosno pokušaja ostvarenja sporazuma s Austrijom, Kukuljević je zastupao mišljenje o potrebi postizanja državnopravnog sporazuma Hrvata s Austrijom.²⁴ Na temelju osvjedo-

²¹ Vidi opširnije: HE, sv. 6, August KOVAČEC (gl. ur.), Zagreb, 2004., str. 598.

²² Vidi opširnije: HE, sv. 11, Slaven RAVLIĆ (gl. ur.), Zagreb, 2009., str. 331.

²³ NAZ, AP, OJH, 1864.

²⁴ Uvjereno je da je hrvatsko političko optiranje za Budimpeštu 1861., umjesto za Beč, imalo dalekosežno negativan učinak na kasniji hrvatski povijesni razvoj, nadasve je pregnantno formulirao Ivo Bogdan, koji je, u poetskoj maniri, posluživši se metaforom, ustvrdio da se »hrvatski Hamlet« (zastupnici u Hrvatskom saboru 1861., op. a.) nije uspio odlučiti, kada mu se kao »biti ili ne biti« postavilo pitanje austrijskog federalizma. Uzroke propuštanju te prilike nalazi u političkom neiskustvu nove hrvatske političke elite, koja je znatnim dijelom potjecala iz građanskoga društvenog sloja i nije imala odgovarajuće diplomatsko umijeće. Vidi: Ivo BOGDAN »Strossmayer i njegovo doba. Prigodom 50. godišnjice smrti biskupa Josipa Jurja Strossmayera 1905. – 8. travnja – 1955.«, *Hrvatska revija*, god. 5, sv. 3 (19), Buenos Aires, 1955., str. 227–264. Na dvoj-

čenja da će se Mađari usprotiviti svakom pokušaju hrvatske političke emancipacije u sklopu Habsburške Monarhije, Kukuljević je napustio Narodnu stranku i kao član novoosnovane Mažuranićeve Narodno-samostalne stranke (1863.) zauzimao se za reguliranje položaja Hrvatske u sklopu Habsburške Monarhije, uz oslonac na Austriju. Kukuljevićeva averzija prema Mađarima napose je došla do izražaja u dijelu zapisnika skupštine Zagrebačke županije iz siječnja 1864. u kojem je svaku mađarsku politiku, u svim njezinim povijesnim manifestacijama, sugerirajući da je riječ o njezinoj imanentnoj biti, ocijenio kao apsolutnu negaciju ideje hrvatske državnosti i nacionalne slobode: »Medjutim, znao je onaj duh prastaroga neprijatelja naroda našega, koji je negda razorio kraljevstvo hrvatsko i uništio mnoge i nama susjedne države slavenske; onaj duh, koji je kroz viekove podkopao narodnu i državnu slogu i samostalnost našu (...), duh toga neprijatelja, koji je na neslogi našoj od pamtievieka, pod koprenom ustavnosti, slobode i nezavisnosti, vazda gradio pretežnost i gospodstvo svoga plemena, u Europi nigdje srodnoga (odraz tadašnjih pseudoznanstvenih teza o hunskom, mongolskom, odnosno azijskom podrijetlu Mađara, op. a.); taj duh znao je i u ova doba, početkom naše nove narodne nezavisnosti (aluzija na ukidanje neoapsolutizma i uvođenje ograničene ustavnosti tzv. Listopadskom diplomom, op. a), posijati među nas u svakom smislu (...) sieme razdora i neporazumljenja (...)«.²⁵ Nadovezujući se na iznijetu tvrdnju da je uspjeh Mađara u poticanju političkog razdora među Hrvatima glavni uzrok neuspjeha hrvatskih političkih elita u postizanju konsenzusa o bitnim ciljevima hrvatske politike, Kukuljević zaključuje da iz toga posljedično proizlazi njezina kontinuirana slabost. Pritom je posebice aludirao na recentnu odluku Narodne stranke, kojom se rješenje državnopravnog položaja hrvatskih zemalja u sklopu Monarhije potražilo u Budimpešti, a ne u Beču. Nadalje zaoštravajući i proširujući kritički diskurs mađarske politike prema Hrvatima, Kukuljević ne nalazi ugroženim od Mađara samo institucije vlasti, državna i municipalna prava nego i ime naroda, države i jezika kao i zemljište, odnosno prostor na kojemu se konstituiraju država i narod kao zajednica zasnovana na zajedničkoj kulturi i povijesti. Ujedno iznosi stajalište da politička represija, koju nad Hrvatima provode Mađari, Hrvate priječi u razvitku odnosa sa »srodnom braćom«, čime je nedvojbeno istaknuo načelo slavenske, odnosno južnoslavenske uzajamnosti.²⁶ Premda je Kukuljević odnose između Mađara i Hrvata nastojao prikazati kao odraz višestoljetnih sukobljavanja i kontinuirane mržnje Mađara prema Hrvatima, povijesna je činjenica da do većih napetosti u njihovim odnosima dolazi tek u vrijeme oblikovanja modernih europskih nacija u 19. stoljeću, kada su mađarski politički čimbenici povijesni pojam Ugarske, koji je obuhvaćao zemlje krune sv. Stjepana, koje su personalnom unijom bile povezane s Ugarskim Kraljevstvom unutar Habsburške Monarhije, zamijenili s pojmom jedinstvene mađarske nacionalne države, što je u svojoj najradikalnijoj formi zaista

benost iznijetog uvjerenja, da bi prihvaćanje zajedničkih poslova s Austrijom moglo imati za posljedicu ujedinjenje hrvatskih zemalja i drukčiji preustroj Monarhije, upozorila je M. Gross, ustvrdivši da je ono bilo pogrešno, jer je za održanje Monarhije kao velike sile bilo nužno da se kralj nagodi s jačim od dviju suprotstavljenih strana, a to je neosporno bila mađarska politička elita. Vidi: Mirjana GROSS – Agneza SZABO, *Prema hrvatskome građanskom društvu. Društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*, Zagreb, 1992., str. 133–138.

²⁵ NAZ, AP, OJH, 1864.

²⁶ *Isto*.

predstavljalo negaciju hrvatske državnosti i težnji hrvatskog naroda za izgradnjom modernog nacionalnog identiteta.²⁷ Iz svega navedenoga proizlazi da je zahtjev hrvatsko-slavonskih županijskih skupština za uvođenjem starocrkvenoslavenske liturgije bio napose politički motiviran, potaknut težnjom za očuvanjem hrvatskog nacionalnog i političkog individualiteta u širem sklopu slavenske, odnosno južnoslavenske uzajamnosti i solidarnosti, a nasuprot njemačkim i mađarskim političkim presezanjima, koja su ga ugrožavala. Međutim, samoj intenciji, da se uvođenjem starocrkvenoslavenske liturgije u bogoslužje Katoličke crkve u Trojednoj Kraljevini, umjesto liturgije na latinskom jeziku, zaštiti hrvatski nacionalni individualitet i kulturni identitet, moglo bi se prigovoriti s protuargumentom da je upravo latinski jezik, kojega se u bogoslužju težilo zamijeniti starocrkvenoslavenskim, do 1847. bio i službeni jezik u Trojednoj Kraljevini te da je predstavljao čvrstu branu pokušajima mađarizacije početkom tridesetih godina 19. stoljeća. Naime, hrvatsko plemstvo dosljedno ga je isticalo i branilo u svojim govorima u Hrvatskom saboru 1832. kao jamstvo političkog i nacionalnog individualiteta, a protiv pokušaja uvođenja mađarskog kao službenog jezika u Trojednoj Kraljevini.²⁸ No, taj prigovor nije održiv, budući da od 1847., kada je na posljednjem staleškom Hrvatskom saboru hrvatski jezik postao službenim, latinski jezik gubi svoju raniju ulogu zaštite hrvatskoga političkog individualiteta. Stoga se hrvatski jezik, nakon proglašenja službenim, u uvjetima kada ga se pokušavalo potisnuti mađarskim, a napose njemačkim, nastojao afirmirati i na crkvenom planu, na široj slavenskoj osnovi, uvođenjem starocrkvenoslavenskog jezika u liturgiju Katoličke crkve. Međutim, tu je također postojao problem, na koji svakako treba upozoriti prije analize odgovora zagrebačkog nadbiskupa kardinala J. Haulika na zahtjeve hrvatsko-slavonskih županijskih skupština iz 1863./1864. za uvođenjem starocrkvenoslavenske liturgije u katoličko bogoslužje na području Trojedne Kraljevine. Naime, u tim se zahtjevima, kao i u svim kasnijim politički motiviranim zahtjevima za uvođenjem starocrkvenoslavenskog jezika u katoličko bogoslužje na području hrvatskih dijeceza, starocrkvenoslavenski jezik uporno i opetovano nazivao narodnim, premda je i samim suvremenicima, među kojima je bio i zagrebački nadbiskup kardinal Haulik, bilo razvidno da se starocrkvenoslavenski ni u kojem slučaju ne može smatrati narodnim, odnosno hrvatskim jezikom, niti bilo kakvom njegovom inačicom, te da, ustvari, u pravom smislu riječi, on i nije narodni jezik.²⁹ Hrvatskom pučanstvu koje je slavilo liturgiju rimskog obreda na latinskom jeziku, starocrkvenoslavenski je kao liturgijski jezik bio podjednako nerazumljiv kao i latinski jezik, s jednom

²⁷ O oblikovanju slike Hrvata o Mađarima, koje su se kretale od pozitivnih do krajnje negativnih predodžbi, ovisno o povijesno uvjetovanim oscilacijama u njihovim političkim odnosima tijekom višestoljetne državne povezanosti u zajedničkoj državi, vidi: Vlasta ŠVOGER – Tamara TVRTKOVIĆ, »Između ugrofiliije i ugrofobije. Slika Mađara u Hrvatskoj od 16. do 19. stoljeća«, *Prekretnice u suživotu Hrvata i Mađara. Ustanove, društvo, gospodarstvo i kultura*, Fodor PÁL – Dinko ŠOKČEVIĆ (gl. ur.); Jasna TURKALJ – Damir KARBIĆ (ur.), Budimpešta, 2015., str. 726–732.

²⁸ Vidi: Zvezdana SIKIRIĆ ASSOULINE, *U obranu hrvatskih municipalnih prava i latinskog jezika. Govori na Hrvatskom saboru 1832. godine*, Zagreb, 2006.

²⁹ Uostalom, starocrkvenoslavenski jezik je jezik liturgijskih spisa te ga se zato i ne može nazivati narodnim jezikom. Pritom se, dakako, ne smiju zanemariti lingvističke poveznice hrvatskog i staroslavenskog jezika, napose s obzirom na hrvatske redakcije staroslavenskih tekstova (*Humačka ploča kod Ljubuškog*, *Grškovičev odlomak apostola*, *Splitski misal*, *Divoševo evanđelje*, *Hvalov zbornik*, *Miroslavljevo evanđelje* i dr.) te činjenicu da je na čakavskoj podlozi za liturgijske knjige razvijen starocrkvenoslavenski jezik hrvatske redakcije. Vidi opširnije: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, A. ŠIKIĆ – M. MIHALJEVIĆ (ur.), Zagreb, 2014.

bitnom razlikom, da je u hrvatskim krajevima gdje se slavila tradicionalna rimska misa na latinskom jeziku, a to je pretežit dio hrvatskog prostora, latinski jezik tijekom višestoljetne liturgijske uporabe postao dio obredne prakse i kao takav bio opće prihvaćen.

Kardinal Haulik nije se, kako je već navedeno, osvrtao ponaosob na svaku od predstavljeni hrvatsko-slavonskih županijskih skupština za uvođenjem starocrkvenoslavenske liturgije na području Trojedne Kraljevine 1863./1864., nego se, s obzirom na identičnost u njima iznijetih zahtjeva, na sve njih referirao u odgovoru na dopis Požeške županije.³⁰ Njegovu odgovoru prethodio je niz članaka u *Zagrebačkom katoličkom listu* pod naslovom »Slavenska liturgija i bogoslužni jezik biskupije zagrebačke«, potpisanih inicijalom – t,³¹ u

³⁰ Vidi: »Odgovor uzoritoga gospodina stožernika i nadbiskupa zagrebačkoga sl. županiji požeškoj u poslu slavenske liturgije«, *Zagrebački katolički list*, god. 15, br. 17, Zagreb, 1864., str. 129–130. Kardinalov odgovor sačuvan je također u rukopisu na njemačkom jeziku od 19. travnja 1864., na pisanoj gotici (vidi: NAZ, AP, OJH, 1864.) te u rukopisu na latinskom jeziku, bez nadnevka i oznake mjesta, s naknadno olovkom dopisanom signaturom: 154/1887. O razlozima njegova naknadnog datiranja 1887. godinom možemo samo nagađati. Moguće je pretpostaviti, a to bi u historiografskom smislu bilo zaista iznimno relevantno, da je Josip Mihalović (1814. – 1891.), zagrebački nadbiskup od 1870. do 1891. i kardinal od 1877., niječni odgovor kardinala Haulika županijskim skupštinama iz 1864. ocijenio važnim u trenutku kada je pitanje glagoljaške liturgije ponovno postalo aktualno. Naime, sasvim je osnovana pretpostavka da se kanio njime poslužiti kao snažnim protuargumentom mogućim obnovljenim zahtjevima Strossmayerova kruga za uvođenjem starocrkvenoslavenske liturgije na području Zagrebačke nadbiskupije, nakon što je Sveta Stolica 1887. dopustila njezino uvođenje na području Barske nadbiskupije. Naime, Strossmayerov je krug odobrenje starocrkvenoslavenske liturgije za Barsku nadbiskupiju shvatio kao poticaj za njezino daljnje proširenje, napose u hrvatskim zemljama, unatoč tome što je Sveta Stolica takvu mogućnost isključila, o čemu je već bilo govora.

³¹ U pokušaju utvrđivanja autorstva ovoga članka, s obzirom na inicijal t, prva bi pretpostavka zacijelo bila da se radi o Ivanu Krstitelju Tkalcu. Nju bi podupirala i činjenica da je Tkalcu, u širokom vremenskom rasponu od početka šezdesetih godina 19. pa sve do sredine prvoga desetljeća 20. stoljeća, napisao više članaka i studija o problematici starocrkvenoslavenske liturgije, napose s obzirom na područje Zagrebačke (nad)biskupije. Vidi: Ivan Krstitelj TKALČIĆ, »Slovjensko bogoslužje«, *Zagrebački katolički list*, god. 12, br. 16, Zagreb, 1861., str. 121–123; br. 17, str. 129–131; br. 18, str. 137–139; br. 19, str. 145–149; br. 21, str. 161–163; br. 22, str. 169–171; »Još Jedna o slavenskoj liturgiji u nadbiskupiji zagrebačkoj«, *Katolički list*, god. 34, br. 33, Zagreb, 1883., str. 257–259; ISTI, *Slavensko bogoslužje u Hrvatskoj*, Zagreb, 1904. No, tu pretpostavku treba odmah otkloniti, budući da Tkalcu u svojim raspravama utvrđuje postojanje tradicije uporabe starocrkvenoslavenske liturgije na području Zagrebačke (nad)biskupije, dok se u spomenutom članku t-a to negira. Glede autorstva teško je, kada se otkloni mogućnost naznačene atribucije, bilo što konkretnije zaključiti, osim da je riječ o kompetentnom stručnjaku iz područja crkvene povijesti, a posebice liturgijske problematike. No, svakako se nameće zaključak o uzajamnoj povezanosti, koja isključuje bilo kakvu slučajnu podudarnost, između spomenutih članaka t-a, u kojima se negira tradicija uporabe starocrkvenoslavenske liturgije na području Zagrebačke (nad)biskupije i odgovora zagrebačkog nadbiskupa kardinala Haulika na zahtjeve hrvatsko-slavonskih županijskih skupština iz 1863./1864. Naime, Haulikovo otklanjanje spomenutih zahtjeva uslijedilo je neposredno iza serije članaka t-a u *Zagrebačkom katoličkom listu*. Posljednji nastavak t-a objavljen je u broju 16. od 21. travnja 1864., a kardinalov odgovor, kojim se spomenuti zahtjevi odbacuju, u broju 17. od 28. travnja 1864. Na temelju iznijetoga, što isključuje bilo kakvu slučajnu podudarnost, sasvim je razvidno da je autor s kardinalom bio u dogovoru glede navedene stvari, premda se ne može bez konkretnijih argumenata tvrditi da je bio s njim i u »dosluhu«, odnosno da je elaborirao svoje teze u skladu s kardinalovim nazorima o starocrkvenoslavenskoj liturgiji, a ne na temelju vlastitih spoznaja i zaključaka o tom problemu. Razotkrivanje dileme oko autorstva spomenutog članka posvetila se Milica Lukić, ustvrdivši da se u *Zagrebačkom katoličkom listu* (1851. – 1876.) i *Katoličkom listu* (1877. – 1945.) nižu povijesne rasprave Ivana Krstitelja Tkalcu i Franje Račkoga te Ivana Kukuljevića Sakcinskog, koje donose potvrde o glagoljanju u Zagrebačkoj biskupiji, i one njima suprotstavljene, među kojima se najviše ističu rasprave Josipa Horvata, »pouzdanika« nadbiskupa Haulika iz 1864., koje to osporavaju. M. Lukić, pritom, daje za pravo prvoj grupi povjesničara, s napomenom da su i Kukuljević i Tkalcu znali da je tezu o kontinuitetu staroslavenske liturgije od čirilometodskih vremena pa sve do 15. st. u Zagrebačkoj biskupiji vrlo teško obraniti, ali da su za razdoblje od 15. do 17. stoljeća iznijeli vjerodostojne podatke. Vidi opširnije: M. LUKIĆ, »O glagoljstvu i glagolizmu u zagrebačkom *Katoličkom listu* od 1849. do 1900. godine«, *Lingua Montenegrina*,

kojima se crkveno-povijesnim argumentima osporavao zahtjev za uvođenjem starocrkvenoslavenskog jezika u katoličku liturgiju na području Zagrebačke nadbiskupije. U tim se člancima, pored opovrgavanja tvrdnji o povijesnoj tradiciji uporabe starocrkvenoslavenske liturgije na području Zagrebačke (nad)biskupije, osporavala tvrdnja zagovornika

god. 3, Cetinje, 2009., str. 149–194. Glede tvrdnje M. Lukić, o Josipu Horvatu kao autoru spomenutog članka u *Zagrebačkom katoličkom listu* iz 1864., treba svakako upozoriti da bi se u konkretnom slučaju prije moglo raditi o Nikoli Horvatu (Jastrebarsko, 6. XII. 1823. – Zagreb, 7. IV. 1911.), svećeniku Zagrebačke (nad)biskupije od 1846., uredniku *Zagrebačkog katoličkog lista* 1850. – 1852. i 1854. – 1866. te knjižničaru Metropolitanske knjižnice (1859.) i zagrebačkom kanoniku (od 1870.), autoru niza povijesnih i teoloških članaka u *Zagrebačkom katoličkom listu*. Vidi opširnije: Ante SEKULIĆ, »Horvat, Nikola«, *HBL*, sv. 5, ur. Trpimir MACAN (gl. ur.), Zagreb, 2002., str. 653. Naime, Josip Horvat (Našice, 1848. – Osijek, 1922.), bio je župnik u osječkom Gornjem gradu, od imenovanja 1886. pa sve do smrti. Vidi: Župa sv. Petra i Pavla, *apostola – Osijek*, www.svpetaripavao.hr/iz-povijesti-upe/50-tekstovi/iz-povijesti-upe.html (zadnje posjećeno 25. listopada 2018.). No, mogućnost da je Horvat, pretpostavivši da je riječ o N. Horvatu, što se može tvrditi s velikom izvjesnošću, spomenuti članak napisao s pozicije Haulikova »pouzdanika«, svakako treba prihvatiti s velikom rezervom, napose s obzirom na činjenicu da se kao autoritet za crkveno-povijesnu problematiku Zagrebačke (nad)biskupije afirmirao još kao mladi svećenik i da je pritom doveo u pitanje upravo neke teze nadbiskupa Haulika. Naime, svojom raspravom *Je li Dmtar I. jošte kao takov bio kardinal?* (Zagreb, 1856.), N. Horvat je opovrgnuo navod nadbiskupa Haulika, koji je, postavši 1856. kardinalom, ustvrdio da je zagrebački biskup Demetrije I. (1376. – 1378.) također bio kardinal. To je, bez daljnjega, bio nadasve smion čin u odnosu na nadređeni crkveni autoritet. Stoga je gotovo sasvim izvjesno da je N. Horvat, ako je pretpostavka da je on autor spomenutog članka točna, s obzirom da je posjedovao snažan osobni i znanstvenički integritet u konkretnom slučaju zastupao svoje vlastite crkveno-povijesne interpretacije, a ne poglede kardinala Haulika, premda su se kardinalovi pogledi i njegove znanstvene spoznaje u predmetnoj crkveno-povijesnoj kontroverzi podudarali. Mogućnost da ga je kardinal zamolio da se u *Zagrebačkom katoličkom listu* osvrne na aktualne zahtjeve hrvatsko-slavonskih županijskih skupština 1863./1864. je, dakako, vrlo vjerojatna, jer je teško za pretpostaviti da je objavljivanje kardinalova odgovora uslijedilo odmah nakon objavljivanja spomenute serije članaka slučajno, no, ni to ni u kojem slučaju ne posvjedočuje da se radilo o članku »pouzdanika«, odnosno o »naručenom« članku, barem s obzirom na bit stvari, elaboraciju teme i slijed zaključaka. Razlog pretpostavljenog Haulikova obraćanja N. Horvatu u navedenoj stvari svakako se, uz to što je Horvat bio kompetentan stručnjak za starocrkvenoslavensku liturgiju i što je osporavao tvrdnje o tradiciji uporabe starocrkvenoslavenske liturgije u Zagrebačkoj (nad)biskupiji, na kojima su se temeljili zahtjevi županijskih skupština, nalazio i u činjenici da je N. Horvat u to vrijeme bio urednik *Zagrebačkog katoličkog lista* te kao takav pozvan da se u njemu očituje o bitnim aktualnim prijedlozima iz domene svojih istraživanja. U prilog tezi da je riječ o N. Horvatu te da je na spomenutu tvrdnju o nepostojanju glagoljaške liturgije na području Zagrebačke biskupije bio potaknut vlastitim istraživanjima, a ne oportunističkim podržavanjem stajališta nadbiskupa Haulika, svjedoči i činjenica da se upravo on usprotivio tvrdnji Ivana Kukuljevića Sakcinskog i Ivana Tkalčića da je prvi zagrebački biskup Duh, koji se spominje u tzv. Felicijanovoj ispravi iz 1134., koja govori o osnutku Zagrebačke biskupije (o. 1094.), bio benediktinac, glagoljaš iz samostana u Sázaui, kojega je ugarski kralj Ladislav postavio za zagrebačkog biskupa poštujući glagoljašku tradiciju u tom dijelu tadašnje Slavonije. Kukuljević je tu tezu iznio 1863., a godinu dana kasnije, dakle, upravo u godini objavljivanja članka *t-a* u *Zagrebačkom katoličkom listu*, usprotivio joj se N. Horvat, ustvrdivši da je liturgijski jezik u Zagrebačkoj biskupiji od samog početka bio latinski. Stoga je moguće iznijeti kao osnovanu pretpostavku da se članci *t-a* u *Zagrebačkom katoličkom listu* zapravo bili polemička Horvatova elaboracija vlastitih stajališta o naznačenom problemu, a kao odgovor na spomenute Kukuljevićeve i Tkalčićeve teze. Msgr. Svetozar Rittig, iako velik zaljubljenik u ćirilometodsku baštinu, bio je bliži Horvatovoj interpretaciji, ustvrdivši da je Ladislav, sukladno svojim političkim planovima, Zagrebačku biskupiju osnovao kako bi bila dio Ugarske crkve, a ne da bi stvarao nekakvu slavensku Crkvu. Prema njegovu mišljenju, Duh je postavljen za biskupa upravo stoga što nije bio glagoljaš, budući da je Češka u to vrijeme bila kulturno latinizirana, te stoga što se kao Čeh mogao lako sporazumjeti sa svojim vjernicima. Vidi: Marijan LIPOVAC, »Biskup Duh – prvi Čeh u Hrvatskoj i prvi poznati Zagrepčanin«, <http://www.hcdzg.hr/susreti/clanak10.htm> (zadnje posjećeno 25. listopada 2018.). S. Majdandžić-Gladić također je ustvrdila da je autor spomenutog članka u *Zagrebačkom katoličkom listu* bio Nikola Horvat, međutim, ne upozorava na to da je članak objavljen pod inicijalom, nego naknadno utvrđeno autorstvo citira kao da je riječ o dostupnom bibliografskom podatku. Vidi: S. MAJDANDŽIĆ-GLADIĆ, *Negdašnji obrednici, korišteni na području današnje istočne Hrvatske i Srijema*, Čepin, 2009., str. 22, bilj. 75.

njezina uvođenja da liturgija na latinskom jeziku onemogućava svećenstvo u domoljubnom djelovanju, upućivanjem na činjenicu da su se propovijedi i čitanje evanđelja uvijek obavljali na narodnom jeziku, kao i podsjećanjem na velik doprinos katoličkog svećenstva koje liturgiju slavi latinskim jezikom u njegovanju hrvatske književnosti i općenito pisane riječi na narodnom jeziku.³²

Kardinal Haulik je u svome odgovoru na zahtjeve hrvatsko-slavonskih županijskih skupština, govoreći o razlozima koji su ga potaknuli na njihovo odbacivanje, na prvom mjestu istaknuo da bi uvođenje narodnog jezika u liturgiju bilo u proturječju s principom katoličkog univerzalizma.³³ Nadovezujući se na iznijeto stajalište,³⁴ ustvrdio je da bi iz narodnih partikularizama, koji se očituju u raznolikosti jezika, mogla uslijediti opasnost za cjelovitost vjere. Također je upozorio na činjenicu da su svi kanonski spisi Katoličke crkve napisani na latinskom jeziku pa bi njihovo prevođenje na žive jezike, podložne pravopisnim i grafijskim mijenama, moglo izazvati i prijepore o bitnim postulatima vjere.³⁵ Kao argument protiv uvođenja starocrkvenoslavenske liturgije naveo je i već naznačenu činjenicu da starocrkvenoslavenski jezik zapravo i nije narodni jezik, odnosno da je puku podjednako nerazumljiv kao i latinski. Zahtjev za njegovim uvođenjem ocijenio je i povijesno anakronim, ustvrdivši

³² Vidi: *Zagrebački katolički list*, god. 15, br. 9, Zagreb, 1864., str. 65–69; br. 10, str. 73–79; br. 11, str. 81–87; br. 12, str. 89–91; br. 13, str. 97–101; br. 14, str. 105–108; br. 15, str. 113–116; br. 16, str. 121–125. Nakon iscrpnog iznošenja brojnih dokaza, koji su proturječili zahtjevima hrvatsko-slavonskih županijskih skupština za uvođenjem starocrkvenoslavenske liturgije na području Trojedne kraljevine, autor je u zaključnom dijelu rasprave ustvrdio: »Što dosad obširnije razložišmo o utemeljenju biskupije zagrebačke (...) to je sve jasnim i nepobitnim dokazom, da je bogoslužni jezik zagrebačke biskupije od njenoga postanka bio jezik latinski. (...) o tom je bila uvjereni i sv. stolica. Davši ona biskupiji senjskoj dozvolu za porabu slavenske liturgije, zahtijevala je od svećenika zagrebačkih znanje latinskoga jezika. (...) Služeći se biskupija zagrebačka u sakramentalnih činih jezikom općenitim crkve katoličke, jezikom latinskim, rabila je u svako doba u didaktičkom dijelu bogoslužja (propovijedi, op. a.) jezik narodni. Jezik latinski u liturgiji nije nikada smetao duhovničtvu zagrebačko u vršenju domorodnih dužnosti. Da je umjestno, lasno bi nam bilo u tom pogledu osvjetlati lice duhovničtvu starijega i novijega vremena, nabrajajući liepi niz svećeničkih imenah biskupije zagrebačke, koji su jezikom hrvatskim pisali i tiskom izdali knjige. Može ih svatko čitati u Bibliografiji hrvatskoj (*Bibliografija hrvatska. I. Tiskane knjige*, Zagreb, 1860., prva hrvatska retrospektivna bibliografija Ivana Kukuljevića Sakcinskog i njezin *Dodatak*, Zagreb, 1863., op. a.), a mnogo toga leži još u rukopisih. Samo jedno napomenut ćemo u to ime na ovom mjestu. Godine 1803., dakle u vrijeme, kada je malo tko u nas mario za narodni jezik, preporučila je dne 3. i 4. svibnja u Zagrebu obdržavana sinoda (u stvari sastanak klera s biskupom Maksimilijanom Vrhovcem, nije imao karakter sinode, op. a.) svećenikom njegu i uglađivanje narodnoga jezika.« *Zagrebački katolički list*, god. 15, br. 16, Zagreb, 1864., str. 124–125.

³³ »Medju poglavite i najviše vlastitosti vjere i crkve katoličke brojila se uvijek ta, da ona, kô što izpovieda iste zasade (dogme) vjere, tako i jedno isto po celom svijetu ima bogoslužje (izuzam samo njekeje crkve obreda iztočnoga) (...) svigdje (svugdje, op. a.) jednim jezikom, naime latinskim (...).« *Zagrebački katolički list*, god. 15, br. 17, Zagreb, 1864., str. 129–130.

³⁴ Nedostatak iznijetog argumenta nalazi se u činjenici da univerzalizam Katoličke crkve potječe iz njezina institucionalnog ustroja (strogo hijerarhijsko i čvrsto juridičko uređenje) i univerzalnog poslanja, a latinski liturgijski jezik bio je samo formalni, premda vrlo bitan vanjski izraz te univerzalnosti, koji, ustvari, nije nužan za njezino održanje. No, takva razina shvaćanja spomenute problematike mogla je prevladati tek na Drugom vatikanskom koncilu (1962. – 1965.), uvođenjem narodnih jezika u slavljenje liturgije. U vrijeme kardinala Haulika takvo stajalište jednostavno nije bilo moguće, jer se latinski jezik u liturgiji smatrao supstancijalnom odrednicom katoličkog univerzalizma, čijem je održanju znatnim dijelom zaista stoljećima pridonosio, podržavajući i braneći institucionalni univerzalizam Katoličke crkve od partikularnih tendencija pojedinih moćnih sekularnih čimbenika, koji su Katoličku crkvu težili odvojiti od Rima i podvrgnuti je državnim vlastima, što je redovito imalo za posljedicu uvođenje narodnog jezika u bogoslužje (primjer protestantskih Crkava) i zatvaranje novoutemeljenih Crkava u nacionalne okvire.

³⁵ *Zagrebački katolički list*, god. 15, br. 17, Zagreb, 1864., str. 130.

da se na području Senjsko-modruške biskupije, gdje se starocrkvenoslavenska liturgija uporabljava u katoličkom obredu, njegova uporaba tijekom povijesti stalno sužavala, sukladno tomu koliko su svećenici usvajali latinski jezik.³⁶ Tvrdnje da bi uvođenje starocrkvenoslavenske liturgije u Rimokatoličku crkvu u Trojedinj Kraljevini potaknulo približavanje katolika i pravoslavaca, što je, inače, bio važan argument zagovornika starocrkvenoslavenske liturgije kao sredstva crkvenog sjedinjenja, odbacio je na temelju suvremenici opće poznate činjenice da se pravoslavci odnose s većim animozitetom prema grkokatolicima, nego prema katolicima koji slave latinski obred.³⁷ Time je zagrebački nadbiskup kardinal Haulik izravno protuslovio tvrdnjama Strossmayerova kruga, koji je održanje i širenje starocrkvenoslavenskog obreda u sklopu Rimokatoličke crkve (rimsko-slavenske liturgije) te tiskanje obrednih knjiga na glagoljici, u kontekstu tada vrlo utjecajnih ideja ćirilometodskog pokreta³⁸ i sveslavenske kulturne uzajamnosti, smatrao važnim elementom zbližavanja i sjedinjenja Katoličke crkve i Pravoslavne crkve. Nadalje je kardinal Haulik upozorio na činjenicu da uvođenju starocrkvenoslavenskog jezika u bogoslužje Katoličke crkve u Trojedinj Kraljevini također proturječi religijska praksa, koja nema samo normativan nego i običajan karakter, odnosno snaga tradicije, koja vlada u katoličkom puku, koji je stoljetnom liturgijskom uporabom naviknut na latinski jezik. Stoga bi, upozorio je, hrvatski katolički puk vrlo teško prihvatio uvođenje istočnog obreda. Nadalje, ukazao je na neodrživost argumenta da bi uvođenje narodnog jezika u bogoslužje dovelo do učestalijeg pohađanja crkava od strane vjernika, ustvrdivši da tomu proturječi činjenica da su pravoslavne crkve, u kojima se liturgija obavlja na starocrkvenoslavenskom jeziku, znatno manje posjećene od katoličkih, u kojima se liturgija obavlja na latinskom jeziku.³⁹ Kao primjer negativne reakcije hrvatskog katoličkog pučan-

³⁶ *Isto*, str. 131.

³⁷ »(...) ondje, gdje se u katolikah služba Božja čini jezikom glagolskim, ne vlada nipošto veći sklad među njimi i ljudmi nesjedinjenici obreda grčkoga (pravoslavcima, op. a.), nego li ondje, gdje se liturgija ovršuje jezikom latinskim. Bjelodan pako upravo dokaz jest zato, što Grei nesjedinjenici i jošte manje trpe katolike obreda grčkoga (grkokatolike, op. a.), nego li latinskoga (rimokatolike, op. a.), premda oni imadu s njimi ne samo isti jezik nego i iste obrede u službi Božjoj (...).« *Isto*, str. 132.

³⁸ S obzirom na činjenicu da se zahtjevi za uvođenjem ili proširenjem uporabe starocrkvenoslavenske liturgije u drugoj polovici 19. stoljeća javljaju u sklopu ćirilometodskog pokreta, može se, ako se ima u vidu njezin sveukupni razvoj, iznijeti teza, koju potkrepljuju i crkveno-povijesna vrela, da glagoljaška baština, doduše, predstavlja zaseban crkveno-povijesni fenomen, ali da njezina politička artikulacija ne bi bila moguća bez uklopljenosti u ćirilometodski pokret, kojega je, inače, bila integralna sastavnica. Podsjetimo, glavni ciljevi ćirilometodskog pokreta u Hrvatskoj bili su: a) proširiti kult sv. Ćirila i sv. Metoda, b) vratiti staroslavenski jezik u liturgijsku uporabu, c) poduprijeti slavensku uzajamnost, d) poduprijeti proces oblikovanja moderne hrvatske nacije, e) poduprijeti proces izmirenja Crkava. Vidi: Stjepan DAMJANOVIĆ, »Uz 1150. obljetnicu početka Moravske misije Svetog Ćirila i Metoda«, *Vijenac*, god. 21, br. 497, Zagreb, 2013. Problem je, međutim, da se u dijelu znanstvenih krugova odbija akceptirati činjenica da se razlozi situiranja glagoljice u ćirilometodski pokret ne mogu analizirati isključivo s crkveno-povijesnog motrišta, budući da su znatnim dijelom bili politički uvjetovani. Mile Bogović sažeto je i jezgrovito ocrtao bit problema s tim u vezi, posebice upozoravajući na to da se glagoljaška baština ne smije jednoznačno svoditi na ćirilometodsku baštinu, odnosno promatrati samo u njezinu kontekstu, jer je, kako s obzirom na nastanak, tako i s obzirom na povijesni razvoj, riječ o dva bliska, ali zasebna povijesna fenomena: »Znanstveni krugovi se opiru svakom drugom razmišljanju, uz obrazloženje da žele ostati u sferi znanosti a ne prelaziti na političko područje, ne vodeći računa da je upravo politika bila snažna poluga kojom je to pitanje u cijelosti smješteno u okvire ćirilometodske baštine. Bilo bi svakako neznatstveno tumačiti da ćirilometodska baština nije utjecala na hrvatsku glagoljisku baštinu, ali to nipošto ne znači da se nastanak glagoljice treba sagledavati samo u okviru te baštine.« M. BOGOVIĆ, »Posljedice politizacije glagoljice u 19. stoljeću«, str. 294.

³⁹ »Nit je bolje osnovana ona, što se često čuje, tvrdnja, da bi se k službi Božjoj mnogo više dolazilo, kad bi se u bogoslužju upotrebio jezik narodni. Toj velim tvrdnji neima temelja. (...) izkustvo kaže protivno (...) da

stva na bilo kakve promjene i izuzetke u obrednoj praksi naveo je činjenicu da je, nakon što je ustoličenje hrvatskog bana Josipa Jelačića 1848., zbog protivljenja dijela istaknutih iliraca da je obavi biskup Haulik,⁴⁰ obavio srpski patrijarh Josif Rajačić, u hrvatskom puku nastupila tolika uznemirenost da su vlasti, kako bi ga umirile, morale izdati posebno službeno priopćenje.⁴¹ Drugi primjer potjecao je iz Haulikova osobnog iskustva. Naime, u jednoj slavonskoj župi stari je župnik naučio vjernike moliti litanije na kajkavskom narječju, premda je inače bila riječ o štokavskom kraju. Mladi župnik, koji ga je naslijedio, to je ukinuo, jer je bila riječ o štokavskom kraju, ali župljani ne samo da se nisu s njegovim postupkom suglasili nego su nadbiskupu Hauliku tijekom kanonske vizitacije uručili pismeni prosvjed.⁴² Svi prigovori koje je naveo učvršćivali su kardinala Haulika u stajalištu da hrvatski katolički puk ne samo da ne bi olako prihvatio starocrkvenoslavensku liturgiju nego bi njezino uvođenje potaknulo veliku uznemirenost, pa čak i otpor, koji bi mogao imati za posljedicu i apostaziju dijela vjernika od Crkve. Zanimljivo je da je kardinal Haulik, u osvrtu na spomenuti slučaj u slavonskoj župi, hrvatski jezik poistovjetio s kajkavskim narječjem, stavljajući uz termin *hrvatski* u zagradu *kajkavski*,⁴³ a hrvatski jezik na novoštokavskoj podlozi, koji je već znatno unapredovao na putu standardizacije, nazvao *slavonskim*, a ne hrvatskim,⁴⁴ premda se on sam služio hrvatskim jezikom na novoštokavskoj podlozi. To nepobitno svjedoči o problemima prihvatanja hrvatskog jezika na novoštokavskoj podlozi kao književnog jezika, jer je i kajkavsko narječje već znatno unapredovalo na putu standardizacije,⁴⁵ a opće-

su katoličke crkve barem u nedjelju i svetak većinom pune pobožna puka; dočim su usuprot hramovi nesjedi-njenikah često mal ne prazni.« *Zagrebački katolički list*, god. 15, br. 17, Zagreb, 1864., str. 132.

⁴⁰ Na problem Haulikova nesudjelovanja u instalaciji bana Jelačića 5. lipnja 1848. osvrnuo se Josip Kolanović, koji je, između ostaloga, ustvrdio: »Preokret u držanju Haulika i odustajanja od službe ustoličitelja nastao je očito između 1. i 3. travnja. Naime, nakon prijema kod kralja Gaj je, prema kazivanju Neustädtera, nagovorio „velik broj zastupnika ... da ga prate do biskupa Haulika i da ovoga upoznaju s pravim osjećajima stanovnika glavnoga grada Hrvatske, koji su u njemu gledali otvorenog neprijatelja njihove narodnosti, te da mu savjetuju neka se više nikada ne pojavi u Zagrebu gdje mu ne bi mogli zajamčiti čak ni osobnu sigurnost“. Oni su doista i pošli Hauliku te mu to priopćili. Haulik je najprije „do suza ganut“ izjavio da je spreman „otići sa svoga biskupskoga položaja, nakon što je izgubio povjerenje svoje pastve“. Očito ga je Gaj optuživao i za neuspjeh izaslanstva (zbog Haulikova odbijanja prihvatanja svih točaka Želja naroda od 22. ožujka 1848., napose one o ukidanju celibata za svećenike te, s tim u vezi, njegova odbijanja da, kao banski namjesnik, predvodi hrvatsko izaslanstvo (A. Vranjicani. I. Kukuljević, Lj. Gaj) koje je kralju predalo redigirani tekst Zahtijevanja naroda od 25. ožujka, op.a.). Haulik je tada htio napisati i ostavku na biskupsku stolicu, ali je od toga odustao na nagovor baruna Franje Kulmera. Sam pak Haulik kao razlog svoje odgode navodi demonstracije koje je organizirao Gaj („cruda ista Gaiana demonstratio“). (...) Nakon tih događaja uslijedila je ostavka na dužnost kraljeva povjerenika za ustoličenje bana. On je to učinio smatrajući da bi u protivnom naškodilo samoj stvari, kompromitirao bi svoje biskupsko dostojanstvo i, konačno, naškodilo bi samome novoimenovanome banu (...).« Josip KOLANOVIĆ, »Zagrebački biskup Juraj Haulik i ustoličenje bana Josipa Jelačića«, *Fontes: izvori za hrvatsku povijest*, god. 3, br. 1, Zagreb, 1997., str. 179.

⁴¹ »Svim je znano, kako je godine 1848. samo s toga, što je neumrlu uspomene ban naš Jelačić prigodom umještaja svoga zakletvu položio ne u ruke katoličkomu biskupu, nego u ruke patriarki Grkah nesjedinjenih, nastala tolika uzbunjenost u viernih katolikah naše domovine, da je trebalo izdati za umirenje dokument od javne vlasti.« *Zagrebački katolički list*, god. 15, br. 17, Zagreb, 1864., str. 131.

⁴² *Isto*.

⁴³ »(...) U njekom slavonskom selu, a u području moje nadbiskupije, od starine moljahu se litanije u narječju hrvatskom (kajkavskom). Staromu župniku novi nasljednik zamieni hrvatsko narječje sa slavonskim, najviše stoga, što ono mjesto spadaše na Slavoniju, i što puk govoraše jezikom slavonskim, ne hrvatskim.« *Isto*.

⁴⁴ *Isto*, str. 131.

⁴⁵ O tome da je kajkavsko narječje u 19. stoljeću također postiglo razvojni stupanj književnog standarda svjedoči recentna činjenica da je kajkavski književni jezik *Međunarodna organizacija za standardizaciju (ISO)* uvrstila 12. siječnja 2015. među svjetske jezike, obuhvaćene popisom *ISO 639*, pod oznakom »kjb«. Razlog

nito govori o teškoćama kroz koje je prolazio hrvatski jezik na putu svoje standardizacije.⁴⁶ Među argumentima koji su proturječili uvođenju starocrkvenoslavenske liturgije u bogoslužje Katoličke crkve u Trojedinj Kraljevini nadbiskup Haulik je također upozorio na činjenicu da je pretežit dio hrvatskog katoličkog pučanstva gotovo potpuno neuk u poznavanju dogmatskih razlika između Katoličke crkve i Pravoslavne crkve te da čak i sporedna obilježja, kao što je, na primjer, različit način križanja, drži bitnom vjerskom razlikom. Stoga je i istočnu liturgiju, premda je ona zajednička baština obiju Crkava, smatrao bitnim razlikovnim obilježjem, držeći je, zbog gotovo posvemašnje neupućenosti u tradiciju starocrkvenoslavenske liturgije u sklopu Katoličke crkve, isključivo pravoslavnom. Time je naglasio i moguće negativne političke implikacije mogućega uvođenja starocrkvenoslavenske liturgije na području Zagrebačke nadbiskupije i metropolije, naime, da bi dio hrvatskog pučanstva, u onim njezinim dijelovima u kojima je u znatnijem broju bilo zastupljeno srpsko pučanstvo, a pravoslavni kler djelovao s (veliko)srpskih pozicija, to doživio kao »posrblijevanje«, što bi moglo dovesti do izbjegavanja obreda ili čak izazivanja nereda prilikom njegova vršenja, a kod dijela vjernika i do apostazije od Crkve.⁴⁷ Haulikove tvrdnje da je među katoličkim vjernicima i pučanstvom, u hrvatskim krajevima u kojima je bilo u znatnijem broju zastupljeno srpsko pučanstvo i djelovala SPC, postojao velik otpor prema uvođenju starocrkvenoslavenske liturgije, koje je iznio u svome odgovoru na zahtjeve hrvatsko-slavonskih županija 1863./1864., potkrepljuju i rezultati recentnih historiografskih istraživanja za šire područje Hrvatske i Slavonije u razdoblju od početka šezdesetih pa sve do sredine devedesetih godina 19. stoljeća. Naime, M. Bogović je tijekom svojih arhivskih istraživanja pronašao više dokumenata koji posvjedočuju da je najveća podozrivost prema starocrkvenoslavenskoj liturgiji bila prisutna upravo kod Hrvata katolika u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji u krajevima u kojima je u znatnijem broju bilo zastupljeno srpsko pučanstvo pravoslavne vjeroispovijesti, poglavito u Senjsko-modruškoj biskupiji, sufraganskoj biskupiji Zagrebačke nadbiskupije, te na području bivše Vojne krajine. U ovome radu iznijeti su podatci, na koje upozorava i kardinal Haulik u svome dopisu Požeškoj županiji, koji svjedoče da se to odnosi i na šire područje Zagrebačke nadbiskupije i metropolije, u krajevima u kojima je srpsko pravoslavno pučanstvo bilo zastupljenije. Kao razlog oblikovanja takvog stajališta M. Bogović, imajući posebice u vidu područje Senjsko-modruške biskupije, upozorava i na velik

zbog kojega je u spomenuti popis uveden kao povijesni jezik, zacijelo se pretežitim dijelom nalazi u tome što je štokavski prihvaćen kao idiom na kojemu je normiran hrvatski jezik. Činjenica da kajkavski nije dijalekt, nego u književnom smislu izgrađen jezik, prepoznata je, doduše, još 1984. kada su Jugoslavenska (danas: Hrvatska) akademija znanosti i umjetnosti i Zavod za jezik (danas: Zavod za hrvatski jezik) započeli tiskati *Rječnik hrvatskoga kajkavskog književnog jezika*, s Božidarom Finkom kao glavnim urednikom i urednikom. Do godine 2017. tiskano je ukupno 14 svezaka. Vidi: *Rječnik hrvatskoga kajkavskog književnog jezika*, Radoslav KATIČIĆ (gl. ur.), sv. 14, Zagreb, 2017.

⁴⁶ Vidi o tome opširnije: Zlatko VINCE, *Putovima hrvatskog književnog jezika Lingvističko-kulturnopovijesni prikaz filoloških škola i njihovih izvora*, Zagreb, 1978.

⁴⁷ Kardinal Haulik pritom je upozorio da uznemirenost nije zahvatila samo hrvatski katolički puk, nego i katoličko svećenstvo. Pojedine osobe iz svjetovnih krugova čak su prijetile apostazijom od Katoličke crkve, ako udovolji zahtjevima županijskih skupština za uvođenjem starocrkvenoslavenske liturgije, poistovjećujući je, iz neznanja, sa srpsko-pravoslavnom: »No i sada kad se ovo pitanje diglo u nekih županijah, porodio se u mnogom srdcu nemalen nemir (...), što bi meni stranom u lice stranom u listovih očitovano tako, da [se] neki svjetovnjak nije krzmao izjaviti, ako se bude žrtva svete mise slavila srbskim, kako veljaše, da njega neće vidjeti služba Božja. Jednako tomu negodovanje pokazuju svećenici (...).« *Zagrebački katolički list*, god. 15, br. 17, Zagreb, 1864., str. 131.

utjecaj u narodu katoličkih svećenika pravaške orijentacije,⁴⁸ koji su, prenoseći interpretaciju pravaških tiskovina, starocrkvenoslavensku liturgiju promatrali poglavito kao moguće sredstvo u promicanju velikosrpske političke propagande, na tragu *Načertanija* (1844.) Ilije Garašanina i *Kovčezica za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona* (Beč, 1849.) Vuka Stefanovića Karadžića.⁴⁹ Na temelju navedenih podataka može se zaključiti da su Hrvati katolici na širem području Zagrebačke nadbiskupije, u krajevima gdje je u znatnijem broju bilo zastupljeno srpsko pučanstvo pravoslavne vjeroispovijesti, starocrkvenoslavensku liturgiju smatrali ugrozom, podjednako za svoj hrvatski, kao i za katolički identitet. Pritom ujevravanja od strane pojedinih katoličkih velikodostojnika da je poistovjećivanje starocrkvenoslavenske liturgije sa srpsko-pravoslavnom sasvim pogrešno, nisu mogla ozbiljnije utjecati na već oblikovane predrasude i otpor kod dijela hrvatskih katoličkih vjernika i pojedinih svećenika. Sasvim je drukčija, međutim, bila percepcija starocrkvenoslavenske liturgije u hrvatskim zemljama koje su bile predmet političkih aspiracija stranih neslavenskih katoličkih zemalja (Dalmacija, Hrvatsko primorje, Istra i Kvarner kao područje iredentističkih presezanja Kraljevine Italije), jer tu nije postojala jezična srodnost (napose s obzirom na tvrdnje V. S. Karadžića o štokavskom narječju kao srpskom i standardno-jezične koncepcije hrvatskih vukovaca),⁵⁰ a samim tim ni mogućnost oblikovanja predodžaba o ugrozi vjerskog identiteta na osnovi sličnosti rimsko-slavenske i bizantsko-slavenske liturgije, odnosno, nisu postojale osnove za bojazni od prijetnje kulturne i jezične asimilacije i političke penetracije, kao što je to bio slučaj u područjima Hrvatske i Slavonije u kojima su Srbi bili znatnije zastupljeni.⁵¹ U vezi s otporima starocrkvenoslavenskoj liturgiji, M. Bogović posebice upozorava na činjenicu da je i *Rimski misal slavenskim jezikom* (Rim, 1893.), A. D. Parčića, premda je bila riječ o prvom starocrkvenoslavenskom misalu u hrvatskoj redakciji i kapitalnom djelu hrvatskoglagoljaške liturgijske književnosti, izazvao iznimno veliko podozrenje i strah kod Hrvata katolika na području Senjsko-modruške biskupije, sufraganske biskupije Zagrebačke nadbiskupije, posebice s obzirom na činjenicu da je iste godine, napose zaslugom senjsko-modruškog biskupa Jurja Posilovića, Sveta Stolica dopustila uporabu starocrkvenoslavenske liturgije na cijelom području spomenute biskupije.⁵²

⁴⁸ O pretežito pravaškoj političkoj orijentaciji katoličkog svećenstva Senjsko-modruške biskupije također vidi: Jasna TURKALJ, »Pravaški opredijeljeno svećenstvo Senjsko-modruške biskupije na saborskim izborima 1881. godine (izborni kotarevi: Novi, Delnice i Čabar)«, *Croatia christiana periodica*, god. 29, br 56, Zagreb, 2005., str. 105–119.

⁴⁹ M. BOGOVIĆ, »Posljedice politizacije glagoljice u 19. stoljeću«, str. 296.

⁵⁰ Vidi: Marko SAMARDŽIJA, »Još o genezi i utjecaju hrvatskih vukovaca«, u: *Riječki filološki dani. Zbornik radova*, Irvin LUKEŽIĆ (ur.), god. 5, Rijeka, 2006, str. 463–470.

⁵¹ O teritorijalnom rasporedu srpskog pučanstva u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji u razdoblju na koje se referira ovaj rad vidi: Marko RIMAC, »Etnička i socijalna struktura stanovništva Hrvatske i Slavonije prema popisu iz 1890.«, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* (dalje: *Zbornik OPZ HAZU*), god. 25, Zagreb, 2007., str. 225–294.

⁵² Zbog otvorenih prosvjeda pa čak i ekscesnog ponašanja, senjsko-modruški biskup Juraj Posilović (1876. – 1893.), već kao novoimenovani zagrebački nadbiskup (1894. – 1914.; imenovan je u ožujku, a posvećen u srpnju 1894.), izdao je 6. lipnja 1894. posebne upute svećenicima Senjsko-modruške biskupije, koje svjedoče o velikoj uznemirenosti i otporu dijela vjernika prema glagoljaškoj liturgiji: »Katolički puk, čujuć iznenada u crkvi onaj jezik koji se čuje u crkvi grčkoistočnoj, može se lasno uzgibati, i ne samo sam doći na kojoj kakve krive misli, nego, kako se je i dogodilo, biti potican i bunjen od ljudi zlobnih i budalastih. Zato je potrebno da svećenstvo bude budno, pak, ako čuje ili spazi, da se u njegovu puku šire kriva mnijenja o liturgiji staroslovenskoj, ima tomu odmah na put stati, i dok se nije puk bar u većoj strani o boljem uputio, ne počimati

U završnom dijelu svoga odgovora na predstavke hrvatsko-slavonskih županija za uvođenje starocrkvenoslavenske liturgije u bogoslužje Katoličke crkve na području Trojedne Kraljevine, kardinal Haulik je ustvrdio da pitanje liturgije ne ulazi u njihovu domenu, ne osporivši im pritom pravo da o njemu raspravljaju. Na takvo razgraničenje kompetencija svjetovne i crkvene vlasti, koje je, u vezi sa zahtjevima županijskih skupština za uvođenjem starocrkvenoslavenske liturgije prvi put još 14. siječnja 1864. iznio *Zagrebački katolički list*,⁵³ polemički se osvrnuo novosadski *Srbski dnevnik* 23. siječnja (4. veljače) 1864.⁵⁴ Uključivanje toga srpskog lista u rasprave o pitanju starocrkvenoslavenske liturgije u Trojednoj Kraljevini jasno je upućivalo na politički osjetljive implikacije same inicijative za njezino uvođenje. *Zagrebački katolički list* u svome odgovoru *Srbskom dnevniku* naglasio je da hrvatsko-slavonskim županijskim skupštinama nije zabranjeno raspravljati o crkvenim, pa čak ni o »strogo crkvenim« pitanjima, ali da one nisu kompetentne o njima odlučivati.⁵⁵ Na tvrdnje *Srbskog dnevnika* da se Katolička crkva u Trojednoj Kraljevini, oglašujući se na zahtjeve za uvođenjem starocrkvenoslavenske liturgije, ujedno oglašuje na težnje naroda, koji je hrani i uzdržava, *Zagrebački katolički list* je odgovorio vrlo razboritim protupitanjem: Smatra li *Srbski dnevnik* da narod uistinu želi ono za što se u konkretnom slučaju zauzimaju županijske skupštine?⁵⁶ Nadovezujući se na iznijeto protupitanje, a kako bi pokazao da zahtjevi županijskih skupština ne samo da ne korespondiraju sa željama i interesima naroda nego da predstavljaju i potencijalni podstrek katoličko-pravoslavnim trzavicama na području Trojedne Kraljevine, *Zagrebački katolički list* upozorio je na činjenicu da je zagrebačka županijska skupština, zauzevši se za uvođenje starocrkvenoslavenske liturgije u katoličko bogoslužje u Trojednoj Kraljevini, ustvari podržala tvrdnju prisjednika (savjetnika) Banskoga stola Jovana Živkovića⁵⁷ da je uzrok mržnje između katolika i pravoslavaca uporaba latinskog jezika u liturgiji Katoličke crkve. Tu tvrdnju *Zagrebački katolički list* nije odbacio argumentom nadbiskupa Haulika da pravoslavci u Trojednoj Kraljevini gaje veći animozitet prema grkokatolicima, koji, kao i oni, prakticiraju istočni obred, nego prema rimokatolicima, koji slave tradicionalnu latinsku misu. Nasuprot tomu, razmotrivši problem u znatno širem europskom prostornom i vremenskom okviru, *Zagrebački katolički list* upozorio je da je tijekom povijesti latinski jezik spasio mnoge narode od propasti, jer bi moćniji narodi, podvrgnuvši ih pod svoju vlast, uveli svoj jezik ne samo u institucije vlasti nego i u Crkvu. Iz toga je izveden

s pjevanjem staroslovenskim.« Vidi: M. BOGOVIĆ, »Posljedice politizacije glagoljice u 19. stoljeću«, str. 297.

⁵³ *Zagrebački katolički list*, god. 15, br. 2, Zagreb, 1864., str. 14. – 15.

⁵⁴ »Zaključak virovitičke i zagrebačke županije glede slavenskoga bogoslužja u rimokatoličkim crkvama i *Katolički list zagrebački*«, *Srbski dnevnik*, god. 13, br. 9, Novi Sad, 1864.

⁵⁵ *Zagrebački katolički list*, god. 15, br. 7, Zagreb, 1864., str. 49–60.; br. 8, str. 57–60.

⁵⁶ *Zagrebački katolički list*, god. 15, br. 7, Zagreb, 1864., str. 51.

⁵⁷ J. Živković (Srijemski Karlovci, 11. IV. 1826. – Zagreb, 8. IV. 1902.), hrvatski pravnik i političar srpskog podrijetla. Godine 1873. imenovan je predstojnikom za unutarnje poslove u vladi bana Ivana Mažuranića i banovim zamjenikom, a na tom položaju ostaje i u vladi bana Ladislava Pejačevića (1880. – 1883.). Poslije je bezuspješno nastojao (s I. Draškovićem) osnovati stranku »centruma«, koja bi zauzela mjesto između vladine Narodne i oporbene Neodvisne narodne stranke. Jedno je vrijeme bio i predsjednik Srpske banke u Zagrebu. Bio je brat Teofana Živkovića (1825. – 1890.), episkopa Eparhije gornjokarlovačke (1874. – 1890.), sa sjedištem u Srijemskim Karlovcima. Vidi: http://arhinet.arhiv.hr/3_10974 (zadnje posjećeno 2. studenoga 2018.).

zaključak »da su narodom jezici živući i gospodujući mnogo opasniji od jezika mrtva«. Ta je tvrdnja posvjedočena činjenicom da Mađari nisu ni pomišljali na mađarizaciju Hrvatske dok su se koristili latinskim kao službenim jezikom.⁵⁸ Razobličujući tobožnje zauzimanje *Srbskog dnevnika* za interese hrvatskog naroda, odnosno Hrvata katolika u Trojednoj Kraljevini, *Zagrebački katolički list* je, u kratkoj crkveno-povijesnoj elaboraciji uporabe starocrkvenoslavenske liturgije na području Trojedne Kraljevine, sažeo stajališta koja je vrlo oprezno i taktično iznio nadbiskup Haulik u svome odgovoru hrvatsko-slavonskim županijama te zaključio da je riječ o politički motiviranom zahtjevu, koji bi mogao imati nadasve negativne posljedice za vjerski život katolika u Trojednoj Kraljevini.⁵⁹

Nakon negativnog Haulikova odgovora na zahtjeve hrvatsko-slavonskih županijskih skupština 1863./1864., zahtjevi za afirmacijom glagoljice u hrvatskim zemljama utihnuli su na gotovo dva desetljeća, kada se, sukladno završnoj fazi hrvatskog nacionalno-integracijskog procesa, artikuliraju u zahtjevima za priznanjem glagoljice kao povlastice hrvatskog naroda, a ne pojedinih mjesnih crkava, i to na cjelokupnome hrvatskom etničkom i povijesnom prostoru, s očitom namjerom pružanja poticaja njegovu povezivanju u jedinstvenu političku i upravnu cjelinu.

2. Nastojanja za afirmacijom starocrkvenoslavenske liturgije u hrvatskim zemljama potkraj 19. i početkom 20. stoljeća

Hrvatski episkopat je Svetoj Stolicu od početka osamdesetih godina 19. stoljeća sve učestalije upućivao zamolbe za uvođenje starocrkvenoslavenske liturgije u bogoslužje Katoličke crkve u hrvatskim zemljama, napose tijekom pohoda *ad limina* pojedinih istaknutih crkvenih velikodostojnika (biskupa bosansko-đakovačkog i srijemskog J. J. Strossmayera, vrhbosanskog nadbiskupa J. Stadlera, barskog nadbiskupa Š. Milinovića, dubrovačkog biskupa J. Marčelića i dr.).⁶⁰ Sveta kongregacija za obrede (*Sacra Congregazione dei Riti*)

⁵⁸ *Zagrebački katolički list*, god. 15, br. 8, Zagreb, 1864., str. 59. Nakon zakonskog članka 16. iz 1791., o uredovanju na mađarskome jeziku u javnim poslovima, zakonskog članka 7. iz 1792., o nastavi na mađarskome jeziku i o njegovu korištenju, na Saboru u Požunu donesen je i zakonski članak 4. iz 1805., o uporabi mađarskoga jezika. Premda se o pitanju jezika raspravljao i 1807./1808. te 1811./1812., a to pitanje bilo je uvršteno i među pritužbama (gravaminama) na državnome Saboru, Franjo II. (I.) (1768. – 1835.), posljednji car Svetog Rimskog Carstva Njemačke Narodnosti (1792. – 1806.) te prvi austrijski car (1804. – 1835.), odbijao je ozakoniti sva nastojanja za uvođenjem mađarskoga jezika u službenu uporabu. Vidi: Ladislav HEKA, »Hrvatsko-ugarski javnopravni prijeponi«, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, god. 63, br. 5–6, Zagreb, 2013., str. 1280–1281.

⁵⁹ *Isto.*

⁶⁰ Hrvatski episkopat bio je na to napose potaknut objavljivanjem enciklike *Grande munus* 5. srpnja 1880. Objavivši je, papa Lav XIII. pružio je snažnu potporu ćirilometodskom pokretu među katoličkim Slavenima i njegovim težnjama za sjedinjenjem Crkava. O djelovanju hrvatskog episkopata na planu sjedinjenja Crkava vidi opširnije: *Korespondencija Rački – Strossmayer*, Ferdo ŠIŠIĆ (ur.), sv. 1–4 (5), Zagreb, 1928. – 1933.; Rita TOLOMEO, *Korespondencija Strossmayer – Tondini*, Zagreb, 1984.; Slavko PLATZ, »Solovjev i Strossmayer o sjedinjenju Crkava«, *Crkva u svijetu*, god. 21, br. 3, Split, 1886., str. 316–327; Tomo VUKŠIĆ, *I rapporti tra i cattolici e gli ortodossi nella Bosnia ed Erzegovina dal 1878 al 1903: uno studio storico-teologico*, Rim, 1991. (*Međusobni odnosi katolika i pravoslavaca u Bosni i Hercegovini (1878–1903). Povijesno-teološki prikaz*, Mostar, 1994.); Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, Zagreb, 2001.; *Međunarodni znanstveni skup Josip Juraj Strossmayer*, Zagreb, 19. svibnja 2005. [i] *Đakovo, 20. svibnja 2005. : povodom 190. obljetnice rođenja i 100. obljetnice smrti. Zbornik radova*, Franjo ŠANJEK (ur.), Zagreb, 2006.; Željko KARAULA, »Pisma grkokatoličkog biskupa Ivana Hranilovića biskupu dako-

napokon se potkraj 19. stoljeća oglasila o tom pitanju, zauzevši u dekretu od 5. kolovoza 1898. restriktivno stajalište, da je starocrkvenoslavenski obred povlastica samo nekih Crkava te da se može služiti samo u onim Crkvama u kojima je bio u uporabi najmanje posljednjih trideset godina.⁶¹ Sljedećim dekretom, od 14. kolovoza 1900., čije su objavljivanja potaknule žalbe Svetoj Stolicj svećenika i vjernika Zadarske nadbiskupije protiv krajnje restriktivnog tumačenja po sebi ionako restriktivnog dekreta iz 1898., od strane njihova nadbiskupa Grgura Rajčevića,⁶² papa Lav XIII. benevolentno je protumačio odredbu o posljednjih trideset godina. Naime, na njegov poticaj Kongregacija za obrede dopustila je uporabu starocrkvenoslavenske liturgije i u onim Crkvama za koje se sigurno zna da su je zakonito posjedovale, ali je unazad trideset godina zbog nužde ili prisile nisu mogle koristiti.⁶³ Na pridobivanje pape Lava XIII. za ublažavanje restriktivne odredbe dekreta iz 1898. posebice je utjecao vrhbosanski nadbiskup Josip Stadler,⁶⁴ kojemu je Sveta Stolica povjerila da ispita pravo stanje stvari oko glagoljice i izvijesti je o tome. Stadler je imenovao don Franu Bulića⁶⁵ svojim povjerenikom za Dalmaciju, a krčkog kanonika Frana

vačko-srijemskom Josipu Jurju Strossmayeru (1886. – 1889.)«, *Cris: Časopis povijesnog društva Križevci*, god. 17, br. 1, Križevci, 2015., str. 57–67; Monica PRIANTE – Slavko SLIŠKOVIĆ, *Tondini i Strossmayer. Jedinstveni za jedinstvo*, Zagreb, 2016.

⁶¹ Ključni dio prve točke dekreta (ukupno ih ima četrnaest), glasi: »Ad dubia porro amovenda, asserti privilegii probatio desumatur ex documentis ac testimoniis quae in tuto ponant et probe demonstrent illud invaluisse et reapse vigere triginta saltem abhinc annis; quod temporis spatium in re praesenti tamquam sufficiens habetur ex indulgentia speciali Sanctae Sedis«. Vidi: *Vrhbosna*, god. 12, br. 18, Sarajevo, 1898., str. 284.

⁶² G. Rajčević (Dubrovnik, 30. I. 1826. – Zadar, 25. X. 1899.). Zareden je za svećenika u Dubrovniku 1848. U Zadru je, do imenovanja nadbiskupom 1891., obnašao dužnost ravnatelja Bogoslovnog sjemeništa i člana Pokrajinskog školskog vijeća. Snažno se protivio bilo kakvoj afirmaciji hrvatstva na crkvenoj razini, čemu je posebice pridonosila glagoljaška liturgija. Tvrdio je da ni jedna crkva u Zadarskoj nadbiskupiji nema ni pravo ni povlasticu uporabe starocrkvenoslavenskog jezika u slavljenju mise. Vidi: Marijo RELJANOVIĆ, »Enciklika Grande munus i pitanje obnove glagoljstva u Dalmaciji«, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, god. 43, Zadar, 2001., str. 368–369. O Rajčevićevu napredovanju u crkvenoj hijerarhiji vidi: *Hierarchia catholica medii aevi, sive, Summorum pontificum, S.R.E. cardinalium, ecclesiarum antistitum series, e documentis tabularii praesertim Vaticani collecta, digesta, edita. A pontificatu Pii PP. IX (1846) usque ad pontificatum Leonis PP. XIII (1903), Vol. 8 (1846–1903)*, (dalje: *Hierarchia catholica*, Vol. 8), Remigium RITZLER – Pirminum SEFRIN (ur.), Patavii (Padova), 1978., str. 315.

⁶³ Vidi: Luka JELIĆ, *Fontes historici liturgiae glagolitico-romanae a XIII ad XIX saeculum*, Veglac (Krk), 1906., str. 91–94; Vjekoslav ŠTEFANIC, »Staroslavenska akademija u Krku (1902. – 1927.)«, *Croatia sacra. Arkiv za crkvenu povijest Hrvata*, god. 13–14, br. 22, Zagreb, 1944., str. 1; br. 23, str. 8.

⁶⁴ J. Stadler (Brod na Savi (danas: Slavonski Brod), 24. I. 1843. – Sarajevo, 8. XII. 1918.). Školovanje je započeo u rodnom gradu, a nakon smrti roditelja nastavio ga u nadbiskupskom orfanotrofiju u Požegi i Zagrebu, gdje je pohađao gimnaziju. Studij filozofije i teologije završio je na Papinskom sveučilištu Gregoriana u Rimu. Za svećenika je zareden 1867. Potom je bio prefekt u zagrebačkom Nadbiskupskom sjemeništu (1870.), profesor filozofije u Nadbiskupskom liceju (1871.), a od 1874. profesor fundamentalne teologije na Bogoslovnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Prvim vrhbosanskim nadbiskupom imenovan je nakon obnove redovite katoličke hijerarhije u Bosni i Hercegovini 1881. Izgradio je cjelokupnu crkvenu infrastrukturu u Bosni i Hercegovini, u skladu s odredbama Tridentskog koncila (1545. – 1563.) te više obrazovnih i karitativnih ustanova interkonfesionalnog tipa. Bio je blizak suradnik biskupa Strossmayera na planu sjedinjenja crkava. U političkom pogledu pristajao je uz smjer modernog pravaštva, koji su zastupali Josip Frank i Čista stranka prava. Prvi je na hrvatskom jeziku objavio teološko-filozofski kompendij u šest knjiga za teološka učilišta. Vidi opširnije: Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, Zagreb, 2001.

⁶⁵ F. Bulić (Vranjic kod Splita, 4. X. 1846. – Zagreb, 29. VII. 1934.). Osnovnu naobrazbu stječe u glagoljaškom sjemeništu u Priku kod Omiša, gimnazijsku u Splitu, a teološko-filozofsku u Zadru. Svećenik je od 1869. Iste godine u Beču započinje studij klasične filologije i slavistike, od 1873. i klasične arheologije, a 1877./1878. epigrafike. Godine 1883. postaje ravnatelj klasične gimnazije u Splitu te upravitelj Arheološkog muzeja i

Volarića⁶⁶ za Istru i Hrvatsko primorje.⁶⁷ Njih trojica predali su 1900. papi Lavu XIII. cjelovitu povijesnu dokumentaciju o uporabi glagoljice u Dalmaciji i Hrvatskom primorju,⁶⁸ koju je potpisalo 535 svećenika,⁶⁹ zajedno s promemorijom, koju je sastavio F. Bulić.⁷⁰ U hrvatskoj historiografiji manje je poznata činjenica da je, uz nadbiskupa Stadlera i njegove suradnike u izradbi spomenute dokumentacije, na odustajanje Lava XIII. od restriktivnih odredaba dekreta o glagoljici iz 1898. također snažno utjecao barski nadbiskup Š. Milinović, koji je sredinom 1899. bio nekoliko puta u audijenciji kod državnog tajnika Svete Stolice kardinala Rampolle,⁷¹ a u iznimno dugoj audijenciji kod pape Lava XIII. opovrga-

konzervator za splitsko područje, a od 1912. do 1925. i za cijelu Dalmaciju. Na znanstvenom polju stekao je međunarodnu afirmaciju rezultatima svojih arheoloških istraživanja antičkih i starokršćanskih spomenika Salone, a istaknuo se i kao istraživač dalmatinskih starohrvatskih spomenika. Kao zastupnik u Carevinskom vijeću u Beču zauzimao se za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom. Vidi: Nenad CAMBI – Anđelka STIPČEVIĆ-DESPOTOVIĆ, »Bulić, Frane«, *HBL*, sv. 2, Aleksandar STIPČEVIĆ (gl. ur.), Zagreb, 1989., str. 478–481.

⁶⁶ F. Volarić (Vrbnik, 27. VIII. 1851. – Krk, 1. XI. 1908.). Nakon studija teologije u Gorici i Beču bio je kancelar, kanonik te generalni i kaptolski vikar Krčke biskupije, blizak suradnik hrvatskog narodnog preporoditelja istarskih Hrvata D. Vitezića i krčkoga biskupa A. Mahnića. Suprotstavljao se talijanizaciji Istre i Kvarnerskih otoka višestoljetnom glagoljaškom tradicijom tih krajeva. Vidi: *Hrvatski leksikon*, sv. 2, Antun VUJIC (gl. ur.), Zagreb, 1997., str. 662.

⁶⁷ Vidi: Slavko KOVAČIĆ, »Don Frane Bulić i glagoljica«, *Crkva u svijetu*, god. 20, br. 2, Split, 1985., str. 179. Te podatke Kovačić donosi na osnovu Bulićevih sjećanja na Stadlera. Štefanić, međutim, prešućuje Stadlerovu vodeću ulogu, tvrdeći da je na čelu odbora za prikupljanje dokumentacije o glagoljici bio Bulić, a da je pokrovitelj odbora bio Strossmayer. V. ŠTEFANIĆ, »Staroslavenska akademija u Krku (1902. – 1927.)«, *Croatia sacra. Arkiv za crkvenu povijest Hrvata*, god. 13–14, br. 22, Zagreb, 1944., str. 7–8.

⁶⁸ Treba upozoriti da, unatoč tomu što spomenuta dokumentacija nije sačuvana kao kategorizirano i valorizirano arhivsko gradivo, možemo pretpostaviti da je dijelom ipak sačuvana i dostupna unutar drugih arhivskih cjelina. Naime, u osobnom fondu msgr. – a Svetozara Rittiga u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu (Signatura: HR-HDA-816) nalazi se njegova habilitaciona radnja iz 1911. pod naslovom *Povijest i pravo slovenštine sa osobitim obzirom na Hrvatsku*, prilikom čije izrade se Rittig služio obimnom građom o uporabi glagoljice u dalmatinskim biskupijama (427. str.). S obzirom na činjenicu da se spomenuta grada u sadržajnom i formalnom smislu podudara s dokumentacijom na kojoj su radili Stadler, Bulić i Volarić, može se osnovano pretpostaviti da je riječ upravo o toj dokumentaciji ili barem o njezinu znatnijem dijelu.

⁶⁹ O promemoriji, kojom je popraćena dokumentacija o glagoljici, predanoj papi Lavu XIII. u ožujku 1900., vidi: F. BULIĆ, »Sarajevski nadbiskup Stadler. Iz mojih zapamćenja«, u: *Spomenica vrhbosanska 1882. – 1932.*, Sarajevo 1932., str. 103. M. RELJANOVIĆ, »Enciklika Grande munus i pitanje obnove glagoljštva u Dalmaciji«, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, god. 43, Zadar, 2001., str. 369; P. JURISIĆ, »Posljednji pobornici glagoljice«, Kačić, *Zbornik Franjevačke provincije Presvetoga Otkupitelja – Split*, god. 41–43, Split, 2009. – 2011., str. 1024; Z. GRJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, Zagreb, 2001., str. 280–281.

⁷⁰ Prema F. Buliću prikupljanje dokumentacije trajalo je četiri godine, od početka 1896. do potkraj 1899., jer ga je ometalo austrijsko Namjesništvo za Dalmaciju. Vidi: F. BULIĆ, »Sarajevski nadbiskup Stadler. Iz mojih zapamćenja«, *Spomenica vrhbosanska 1882. – 1932.*, Sarajevo, 1932., str. 101.

⁷¹ Mariano Rampolla del Tindaro (Polizzi Generosa, Sicilija, 17. VIII. 1843. – Rim, 17. XII. 1913.). Nakon svršene filozofsko-teološke naobrazbe na Rimskom sveučilištu pohađao je studij diplomacije, koji je u to vrijeme bio dostupan samo pripadnicima aristokratskih obitelji. Za svećenika je posvećen 1866., a 1875. imenovan je auditorom apostolske nuncijature u Madridu. Nakon dvije godine vratio se u Rim, gdje je 1880. imenovan tajnikom Kongregacije Propagande. Iz Rima se vratio u Madrid, ovaj put kao nuncij. U Madridu ga je 1882. zateklo imenovanje kardinalom, a zatim državnim tajnikom Svete Stolice (1887. – 1903.). Od 1902. do 1908. bio je predsjednik Papinske biblijske komisije. Po svojim političkim opredjeljenjima bio je protivnik Trojnog saveza, što je utjecalo na njegovu sudbinu nakon smrti pape Lava XIII. Naime, austrijski car Franjo Josip I. stavio je veto na njegov izbor za papu (vidi bilj. 76.), a on je nakon toga odstupio s položaja državnog tajnika. Vidi: *Encyclopaedia Britannica*, vol. 18, Chicago, 1963., str. 967; Peter FREI, *Die Papstwahl des Jahres 1903, unter besonderer Berücksichtigung des österreichisch-ungarischen Vetos*, Bern – Frankfurt a Main, 1977.

vao optužbe o panslavističkoj opasnosti, kojima su austrougarske vlasti nastojale onemogućiti proširenje glagoljaške liturgije u hrvatskim zemljama. Podatci o tome nalaze se u pismu koje je Milinović u lipnju 1899. uputio u Zagreb svome prijatelju, uglednom hrvatskom povjesničaru Tadiji Smičiklasu.⁷² U tom pismu Milinović je, referirajući se na svoje zauzimanje kod pape za starocrkvenoslavensku liturgiju, Smičiklasa posebice upozorio na činjenicu da u Rimskoj kuriji vlada izrazito protuslavensko i protuhrvatsko raspoloženje, kojemu se snažno protive jedino papa i kardinal državni tajnik.⁷³ To upozorenje nije bilo bez osnova, a također se, s obzirom na daljni tijek odlučivanja Kongregacije za obrede o tom pitanju, može ustvrditi da je uvelike anticipiralo zauzimanje konačnoga, krajnje restriktivnog stajališta Svete Stolice o glagoljaškoj liturgiji. Naime, na poticaj protivnika glagoljice, a ustvari oponenata s glagoljicom povezanih nacionalnih, vjerskih i kulturnih nastojanja hrvatskog episkopata, Kongregacija za obrede objavila je 14. ožujka 1902. »novo tumačenje«, kojim se, zapravo, vratila na odredbu dekreta iz 1898., da se povlastica starocrkvenoslavenske liturgije odnosi samo na one Crkve za koje se dokumentima i svjedocima može dokazati kontinuitet njezine uporabe u posljednjih trideset godina.⁷⁴ Taj postupak Kongregacije za obrede, uzevši u obzir ranije navedene činjenice, nikako nije moguće objasniti isključivo kao posljedicu djelovanja oponenata glagoljaške liturgije u najvišim crkvenim krugovima. Naime, vrlo je teško za pretpostaviti da bi se kardinali u Rimskoj kuriji usudili tako otvoreno oponirati dekretu iz 1900., za koji se svojim autoritetom zauzeo osobno papa Lav XIII., a snažno ga je podupirao i državni tajnik kardinal Rampolla. Stoga se kao nužna nameće pretpostavka da je restriktivni dekret iz 1902. godine bio posljedica diplomatskog pritiska Austro-Ugarske Monarhije, koja je, držeći starocrkvenoslavensku liturgiju isključivo sredstvom za promidžbu panslavizma, koji ugrožava opstojnost Monarhije, kod Svete Stolice poduzela energične korake u svrhu radikalnog ograničavanja njezine uporabe. Dekret o glagoljici iz 1902., kojim su dezavuirane odluke dekreta iz 1900. godine, a afirmirane restriktivne odredbe dekreta iz 1898. godine, izazvao je, zbog snažno naglašenog političkog, nacionalno-integrativnog aspekta glagoljaške liturgije,

⁷² T. Smičiklas (Reštovo Žumberačko 1. X. 1843. – Zagreb, 8. VI. 1914.). Gimnaziju je završio Zagrebu 1863. U Pragu započinje studij povijesti i zemljopisa, a završava ga u Beču 1869. Zatim predaje u riječkoj i zagrebačkoj gimnaziji. Godine 1889. postaje predsjednik Matice hrvatske, u sklopu čijih je izdanja objavio (obnutim redoslijedom) svoje najznačajnije djelo *Poviest hrvatska*, sv. 2, Zagreb, 1879.; sv. 1, Zagreb, 1882. Od 1882. do 1905. redoviti je profesor hrvatske povijesti i pomoćnih povijesnih znanosti na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Bio je i dekan Filozofskog fakulteta 1886./1887. te rektor Sveučilišta 1887./1888. Od 1883. redoviti je član Jugoslavenske (danas: Hrvatske) akademije znanosti i umjetnosti (dalje: JAZU), među čijim se publikacijama tiska njegov monumentalni *Diplomatički zbornik Kraljevina Hrvatske, Dalmacije i Slavonije* (počeo izlaziti u njegovoj redakciji 1904.). Godine 1900. imenovan je predsjednikom JAZU-a, zbog čega 1901. prestaje biti predsjednikom Matice hrvatske. U dva je navrata bio saborski zastupnik (1884. – 1887. i 1897. – 1902.). Vidi: Hodimir SIROTKOVIĆ, »Tadija Smičiklas – život i djelo (u povodu 150-te obljetnice rođenja)«, *Zbornik OPZ HAZU: Posvećen 150. obljetnici rođenja Tadije Smičiklasa (1843. – 1993.)*, god. 18, Zagreb, 2000., str. 9–16.

⁷³ »U Rimu sve se sručilo protivu Slavanstvu, a napose protivu Hrvatstvu, te na nesreću nejmamo niti jednoga (kardinala u Rimskoj kuriji, op. a.), koji bi imao srca i znanja da pobija presude (predrasude, op. a.) i krive nazore i napadaje. Jedinu nam je još prijatelj Sv. Otac i kardinal Rampolla, a kod ovih ostalih smo »strašne panslaviste«, »rusiciste«, »šizmatici, revolucionari i slična strašila«. Š. Milinović – T. Smičiklasu, Antivari (Bar), 27. VI. 1899. Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Ostavština T. Smičiklasa, XV-45, A/ Milin. 8.

⁷⁴ V. ŠTEFANIĆ, »Staroslavenska akademija u Krku (1902. – 1927.)«, *Croatia sacra. Arkiv za crkvenu poviest Hrvata*, god. 13–14, br. 22, Zagreb, 1944., str. 8.

veliku uznemirenost ne samo u krugovima hrvatske katoličke crkvene hijerarhije nego i u široj hrvatskoj javnosti, što je imalo za posljedicu održavanje niza skupova i upućivanje prosvjednih rezolucija u Rim. U Splitu je 6. srpnja 1902. održan pokrajinski skup predstavnika iz cijele Dalmacije na kojemu su prosvjednici iznijeli vrlo smionu, ali i krajnje pretjeranu tvrdnju, da je glagoljica u katoličkoj liturgiji povlastica hrvatskog naroda, a ne pojedinih Crkava, čime se sugeriralo da postoje osnove za uvođenje starocrkvenoslaven-ske liturgije bez bilo kakvog ograničenja u bogoslužje Katoličke crkve u hrvatskim zemljama. Sličnu rezoluciju o proširenju starocrkvenoslaven-ske liturgije bez bilo kakvih pravnih ograničenja (*extra limites iuris*) donio je 1902. godine Dalmatinski sabor, koji je time pitanju glagoljaške liturgije i u formalnom smislu dao političko obilježje.⁷⁵ Na prosvjedne rezolucije, pristigle iz Dalmacije, Kongregacija za obrede odgovorila je dekretom od 19. rujna 1903., koji ujedno predstavlja cjelovit pogled novog pape Pija X.⁷⁶ na pitanje starocrkvenoslaven-ske liturgije. U dekretu se odbija njezino proširenje kao crkvenog privilegija preko granica stečenih prava, čime se odbacuje tumačenje splitske rezolucije da je glagoljaška liturgija povlastica hrvatskog naroda, a ne pojedinih Crkava. Upućuje se na prijašnje odluke Svete Stole o tom problemu kao osnovu za rješavanje svih spornih pitanja, povoljnu za Hrvate. Nade da bi se stajališta pape Pija X. s tim u vezi mogla ublažiti i

⁷⁵ Vidi: V. ŠTEFANIĆ, »Staroslavenska akademija u Krku, (1902. – 1927.)«, *Croatia sacra. Arkiv za crkvenu povijest Hrvata*, god. 13–14, br. 22, Zagreb, 1944., str. 9. Nerealnost zahtjeva Dalmatinskog sabora, da se glagoljaška liturgija proširi *extra limites iuris*, uvidali su i pojedini njezini istaknuti zagovornici, primjerice Ivo Prodan, pravaš, svećenik i katolički publicist, urednik *Katoličke Dalmacije*, koji je u vrijeme donošenja rezolucije u Dalmatinskom saboru isticao historijsku i pravnu neutemeljenost spomenutog zahtjeva, tvrdeći da dostaje da se glagoljica vrati u prijašnji zakonit posjed, za što se osnova može pronaći u već postojećim propisima. Prodanu se, ustvari, optimalnom činila revizija dekreta iz 1898., koju je Kongregacija za obrede provela u dekretu iz 1900. Vidi: Ivo PRODAN, *Je li glagolica pravo svih Hrvata*, Zadar, 1904.

⁷⁶ Pio X. (Riese kraj Trevisia, 2. VI. 1835. – Rim, 20. VIII. 1914.). Pravo ime: Giuseppe Melchiorre Sarto. Filozofski i teološki studij završio je u Padovi. Za svećenika je zaređen 1858. Zatim je 1875. imenovan kanonikom u Trevisiu, 1878. generalnim vikarom biskupije, 1884. biskupom Mantove, 1893. patrijarhom Venecije, a 1903. izabran je za papu. Apostolskim pismom *Quonia in re biblica* (1906.) unaprijedio je biblijske studije. Neoreformistička (modernistička) teološka strujanja osudio je u enciklici *Lamentabili sane exitu* (1907.). Apostolskim pismom *Pascendi dominici gregis* (1907.) upozorio je na filozofske pretpostavke modernizma, agnosticizma i imanentizma a modernizam je ponovno osudio u enciklici *Editae saepe* (1910.) Apostolskom konstitucijom *Commisum nobis* osporio je 20. siječnja 1904. pravo veta (*ius exclusivae*) koje su u 17. stoljeću stekli pojedini katolički monarsi (Svetog Rimskog Carstva Njemačke Narodnosti, Španjolske, Francuske i Austrije) na izbor pape (prvi zahtjev za njegovom primjenom postavila je Španjolska 1605., koja je u to vrijeme vladala velikim dijelom Italije, a po prvi put je primijenjeno u konklavama 1644., kada je na zahtjev španjolskog kralja Filipa IV. od izbora isključen kardinal Giulio Cesare Sacchetti, a izabran kardinal Giovanni Battista Pamphili, koji je, postavši papa, uzeo ime Inocent X. (1644. – 1655.). Crkveno-pravno uporište za ukidanje *ius exclusivae*, Pio X. je našao je u apostolskoj konstituciji *In hac sublimi* (1871.), kojom je papa Pio IX. zabranio bilo kakav svjetovni utjecaj na izbor pape. Čin austrijskog cara Franje Josipa I., koji je tijekom papinske konklave 1903. uložio veto na izbor kardinala Rampolle, Svetoj je Stolicu, ustvari, poslužio kao prikladna prilika za trajno ukidanje *ius exclusivae*. Kako bi i u formalnom smislu sasvim onemogućio priopćavanje vladarskog veta, Pio X. je, pod prijetnjom ekskomunikacije, zabranio kardinalima okupljenim u konklavama da prenesu vladarsku ekskluzivu (u ime Franje Josipa I. to je u konklavama 1903. učinio kardinal Jan Puzyna de Kosielsko (1842. – 1911.), krakovski nadbiskup). Za Božić 1904. nanovo je uređio izbor pape apostolskom konstitucijom *Vacante Sede Apostolica*. Time je znatno pridonio tranziciji i prilagodbi papinske vlasti te općenito Crkve modernom, sekularnom društvu, a ujedno, ukidanjem ranijih prerogativa i postavljanjem jasnih granica, onemogućio uplitanje svjetovnih čimbenika u crkvenom domenu. Vidi: Franz XAVER SEPPELT – Klemens LÖFFLER, *Papstgeschichte von den Anfängen bis zur Gegenwart*, München, 1933., str. 476–498; Francis A. BURKLE-YOUNG, *Papal Elections in the Age of Transition, 1878–1922*, Lanham, (Maryland), 2000.

barem djelomice približiti onima pape Lava XIII., iznijetima u dekretu Kongregacije za obrede iz 1900., nakratko je potaknuo poziv pape Pija X. hrvatskim biskupima 1905. godine da dođu u Rim na sastanak radi konačnog uređenja pitanja glagoljaške liturgije. Kao predložak za sastanak hrvatskih biskupa u Rimu, koji je održan od 25. svibnja do 7. lipnja 1905., s predstojnikom Kongregacije za obrede, tiskana je *Poslanica svećenstva Dalmacije, Hrvatske i Istre u pogledu glagoljice*, kojom se nastojalo argumentirati crkveno-povijesno pravo na glagoljašku liturgiju u sklopu crkvenih pokrajina Zagreba, Gorice, Zadra i Sarajeva. U toj se *Poslanici* dokazivao višestoljetni kontinuitet starocrkvenoslavenske liturgije u hrvatskim zemljama, no, mimo savjeta Ive Prodana, iznijetog u brošuri *Je li glagolica pravo svih Hrvata* (Zadar, 1904.), u kojoj je utvrđena historijska i pravna neutemeljenost zahtjeva da se glagoljica proglasi pravom hrvatskog naroda, a ne pojedinih župa, odnosno mjesnih Crkava na hrvatskom povijesnom i etničkom prostoru, nastojala se posvjedočiti teza o glagoljaškoj liturgiji kao crkvenoj povlastici hrvatskog naroda. Kao autoritet za potvrdu te tvrdnje naveden je bečki nuncij A. Galimberti,⁷⁷ odnosno, apostrofirana je jedna njegova izjava, vezana uz odobrenje starocrkvenoslavenske liturgije za Barsku nadbiskupiju 1887. godine. Naime, u priopćenju bečke Nuncijature s tim u vezi od 12. svibnja 1887. navodi se da to nije nikakva nova koncesija, budući da su pape, poime-nice se spominju Hadrijan II., Ivan VIII. i Benedikt XIV., te povlastice stoljećima potvrđivali: »Non de nova prorsus concessione agi sed de vetustae concessionis confirmatione sicut Hadriani II, Johannis VIII et Benedicti XIV apostolicae constitutiones testantur.« Na osnovu iznijetih tvrdnji u *Poslanici svećenstva Dalmacije, Hrvatske i Istre u pogledu glagoljice*⁷⁸ donijet je krajnje ishitren zaključak o neospornom pravu hrvatskog naroda na uporabu starocrkvenoslavenske liturgije, s obzirom na činjenicu da se spomenuto dopuštenje odnosilo isključivo na područje Barske nadbiskupije, odnosno teritorij crnogorske Kneževine, a ne i na hrvatske zemlje: »Da se staroslovenski jezik nije smatrao za nas narodnim pravom nego pojedinih crkava, ne bi se jamačno Nuncije nikad na one Pape bio pozvao.«⁷⁹ Ustvari, priopćenje od 12. svibnja 1887. dio je okružnice biskupima Cislajtani-je (austrijskog dijela Monarhije), kojom ih se upozorava da se povlastica na uporabu starocrkvenoslavenske liturgije bez bilo kakvih ograničenja, koju je Sveta Stolica dopustila Kneževini Crnoj Gori, ne smije protegnuti i na njihove biskupije (s obzirom na Kraljevine Hrvatsku i Slavoniju kasnije je ipak napravljen izuzetak, dopuštanjem glagoljaške liturgije u dijelu Zagrebačke metropolije, Senjsko-modruškoj biskupiji 1893.). Stoga je tvrdnja iz *Poslanice svećenstva Dalmacije, Hrvatske i Istre u pogledu glagoljice* iz 1905. da je nuncij Galimberti ustvrdio da to nije nikakva nova koncesija, već po mnogim papama stečeno pravo, hotimičan pokušaj iskrivljavanja smisla okružnice nuncija Galimbertija iz

⁷⁷ Alojzije (Luigi) Galimberti (Rim, 26. IV. 1836. – Rim, 7. V. 1896.). Nakon svećeničkog ređenja 1858. bio je profesor crkvene povijesti na *Collegio di Propaganda fide*, a 1868. je imenovan kanonikom u Lateranskoj bazilici, potom u bazilici sv. Petra i tajnikom Kongregacije za izvanredne crkvene poslove. Od 1887. do 1893. bio je apostolski nuncij u Beču. Vidi: Donato SQUICCIARINI, *Nunzi apostolici a Vienna*, Città del Vaticano, 1998., str. 229–231.

⁷⁸ Tu je *Poslanicu* u cijelosti prenio A. Jembrih, kao prilog radu u kojemu analizira korespondenciju između senjsko-modruškog biskupa Jurja Posilovića i uglednog hrvatskog slavista Vatroslava Jagića: Vidi: Alojz JEMBRIH, »Biskupova pisma Vatroslavu Jagiću«, *Senjski zbornik*, god. 41, br. 1, Senj, 2014., str. 305–328. (*Poslanica* je objavljena na str. 320–326).

⁷⁹ *Isto*.

1887., budući da je ona, glede zadržavanja restriktivnih odredaba o uporabi glagoljice za zemlje Austro-Ugarske Monarhije, što se zapravo odnosilo isključivo na hrvatske zemlje, bila sasvim jasna i izričita. Na kraju *Poslanice* hrvatskog svećenstva iz 1905., uz isticanje važnosti starocrkvenoslavenske liturgije za sjedinjenje Crkava, a na temelju spomenutih nevjerodostojnih interpretacija priopćenja nuncija Galimbertija iz 1887., izražavaju se želje, »opravdane poviješću i narodnim potrebama«, da Sveta Stolica potvrdi: »1) Da je staroslovenska liturgija pravo čitavog hrvatskog naroda, a ne pojedinih crkava; 2) Da se naš narod može s njome služiti bez ikakva ograničenja; 3) Da Ritual i Epistular hrvatskog jezika ostane i unapred u porabi.«⁸⁰ Kao potvrda za tezu o nacionalno-integrativnom značaju zahtjeva za uvođenjem, odnosno proširenjem uporabe glagoljaške liturgije, koja predstavlja istraživačko-analitičku okosnicu ovoga rada, svjedoči ne samo činjenica da se u spomenutoj *Poslanici* iz 1905. glagoljaška liturgija navodi kao povlastica čitavoga hrvatskog naroda, nego, i to napose, okolnost da se u njoj navedeni hrvatski nad(biskupi), govoreći o glagoljici kao hrvatskoj nacionalnoj povlastici, predstavljaju kao »crkovni predstavnici svih hrvatskih zemalja«, naglašavajući time i kohezivnu ulogu Katoličke crkve u hrvatskim zemljama u podržavanju svijesti o političkoj i teritorijalnoj cjelovitosti hrvatskih zemalja, u uvjetima njihove aktualne političke rascjepkanosti u sklopu dualistički ustrojene Austro-Ugarske Monarhije.⁸¹ Time se, *implicite*, u okolnostima nemogućnosti suverenoga hrvatskog političkog predstavljanja na međunarodnoj razini, hrvatski episkopat na inozemnom planu, u svome obraćanju Svetoj Stolicu, predstavio kao reprezentant svih hrvatskih zemalja, eksponiravši se time ne samo kao crkveni nego i kao integrativni nacionalni čimbenik *par excellence*. Sastanku u Rimu od 25. svibnja do 7. lipnja 1905. prisustvovali su sljedeći hrvatski i slovenski nadbiskupi: zagrebački (Juraj Posilović), zadarski (Mate Dujam Dvornik) i gorički (Andrej Jordan) te biskupi: šibenski (Vinko Puljišić), splitski (Frane Nakić), hvarski (Mihovil Jordan Zaninović), dubrovački (Josip Grgur Marčelić), kotorski (Frano Uccellini), senjski (Antun Maurović), krčki (Antun Mahnić), porečki (Ivan Krstitelj Flapp), tršćanski (Franz Xaver Nagl) i ljubljanski (Anton Bonaventura Jeglič).⁸² Oni su s prefektom Kongregacije za obrede kardinalom Serafinom Cretonijem⁸³ vijećali o glagoljaškoj liturgiji. Tijekom njihova boravka u Rimu preko osamsto

⁸⁰ *Isto*, str. 326.

⁸¹ *Isto*, str. 320.

⁸² M. RELJANOVIĆ, »Enciklika Grande munus i pitanje obnove glagoljštva u Dalmaciji«, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, god. 43, Zadar, 2001., str. 370. Sudjelovanje slovenskih biskupa na spomenutom sastanku moguće je dijelom objasniti činjenicom da je na području njihovih dijeceza također postojala tradicija uporabe glagoljaške liturgije (Gorička nadbiskupija), a dijelom se to može objasniti i vrlo snažnom suradnjom između pripadnika hrvatskih i slovenskih političkih i crkvenih elita unutar Habsburške (Austro-Ugarske) Monarhije u drugoj polovici 19. i početkom 20. stoljeća. Vidi o tome opširnije: Andrej RAHTEN, *Savezništva i diobe. Razvoj slovensko-hrvatskih političkih odnosa u Habsburškoj Monarhiji (1848. – 1918.)*, Zagreb, 2008. Pojedini slovenski biskupi bili su i direktno uključeni u djelovanje hrvatskog episkopata na sjedinjenju crkava, napose ljubljanski biskup A. B. Jeglič, koji je, od 1882. pa sve do imenovanja ljubljanskim biskupom 1898., kao kanonik Vrhbosanskog kaptola i pomoćni vrhbosanski biskup bez prava nasljedstva, usko surađivao s prvim vrhbosanskim nadbiskupom J. Stadlerom na tom planu. Vidi: »Dr. Anton Bonaventura Jeglič (Nekrolog)«, *Katolički list*, god. 88, br. 28, Zagreb, 1937., str. 329–331.

⁸³ S. Cretoni (Soriano, 4. IX. 1833. – Rim, 3. II. 1909.). Bio je prefekt Kongregacije za obrede od 1903. do 1909. Prije toga obnašao je dužnost apostolskog nuncija u Španjolskoj (1893. – 1900.) i kamerlenga (komornika) Kardinalskog zbora (1900. – 1901.). Vidi: *Hierarchia Catholica*, vol. 8, str. 238. M. Reljanović omaškom navodi da je riječ o kardinalu Vannutelliju. Vidi: M. RELJANOVIĆ, »Enciklika Grande munus

svećenika iz svih hrvatskih biskupija šalje u Rim spomenicu u prilog glagoljaške liturgije. Hrvatska crkvena i politička javnost polagala je velike nade u to da će spomenuti sastanak konačno riješiti pitanje starocrkvenoslavenske liturgije i to ne samo na tragu dekreta iz 1900., čime bi se ukinule restriktivne odrednice sadržane u dekretima iz 1898., 1902. i 1903., nego i u smislu njezine daljnje afirmacije kao hrvatske liturgijske povlastice, čime bi se pravo njezine uporabe proširilo na sve hrvatske dijeceze, a samim tim i na sveukupan teritorij tada politički razjedinjenih hrvatskih zemalja. Međutim, iako su se svi biskupi, osim porečkog Flappa, založili za glagoljaško bogoslužje, utjecaj njihovih protivnika, protuslavenski raspoloženih kardinala u Rimskoj kuriji i austrougarskog veleposlanstva pri Svetoj Stolicu, bio je daleko jači. Zaključci s tog sastanka nisu odmah objavljeni, ali je već po pisanju talijanskog, mađarskog i austrijskog tiska, u kojemu su se pojavile prve obavijesti o njemu, bilo jasno da nisu išli u prilog prava svih Hrvata na glagoljašku liturgiju. U zagrebačkom *Hrvatstvu* objavljen je članak u kojem se navodi: »apstrahirajući posvema Svetu Stolicu možemo mirne duše, po najboljim informacijama utvrditi da bi nam neki (...) prije dozvolili ujedinjenje svih hrvatskih zemalja negoli uvođenje glagoljice«⁸⁴. Nedugo zatim veliko ogorčenje izazvalo je trijumfalističko pisanje milanskog dnevnika *Corriere della Sera*, u kojem se odluke rimskog sastanka slave kao sjajna pobjeda za talijansku narodnost u »neoslobođenim pokrajinama« (»Certamente l'ultima conferenza segn timer una grande vittoria per l'elemento latino delle provincie irredente«). *Narodni list* na to je odgovorio u oštrom tonu: »Od pitanja glagoljice Talijanci hoće da učine političko pitanje, pa dobro učinit će i hrvatski narod od njega političko pitanje. Mislu valjda Talijanci kada bi se uspostavila opet u svoje pravo glagolica, sva bi Dalmacija bila glagoljačka i ne bi više ni luđak mogao tvrditi, da je to provincia irredente (...). Mi Hrvati ne mislimo da nam je potrebna glagolica, da očuvamo naše hrvatstvo i hrvatski značaj zemlje. U današnje doba narodno čuvstvo ima i drugih sredstava da se uzdrži i razvija i da se u javnosti pokazuje. I bez glagolice su Česi izvojevali pobjedu nad Nijemcima i došli do potpunog narodnog razvitka pa mogu i Hrvati. Ali Hrvati nikad neće dati, da im se ukine glagolica ili ma koje drugo bilo narodno pravo, pogotovo ne da bi se hrvatske zemlje kao npr. Dalmacija mogle smatrati u tuđem svijetu i u Italiji kao talijanske provincie irredente.«⁸⁵ Premda se u naznačenim navodima *Narodnog lista* nastojao umanjiti nacionalno-integrativni značaj glagoljice, eksplicitna tvrdnja da je riječ o narodnom pravu koje Hrvatima podupire hrvatstvo i pridonosi hrvatskom značaju zemlje, za koje hrvatski narod jamči da se ni-

i pitanje obnove glagoljstva u Dalmaciji«, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, god. 43, Zadar, 2001., str. 370. Uzrok te omaške najvjerojatnije se nalazi u činjenici da je kardinal Vannutelli u duljem vremenskom razdoblju bio snažno involviran u crkvene prilike u hrvatskim zemljama, a imao je identično ime s kardinalom Cretonijem. S. Vannutelli (Genazzano, 26. XI. 1834. – Rim, 19. VIII. 1915.) imenovan je 1888. protektorom Zavoda sv. Jeronima u Rimu, a kao bečki nuncij (1880. – 1887.) imao je nadasve važnu ulogu u procesu obnove redovite katoličke hijerarhije u Bosni i Hercegovini. Tada razvija i iznimno dobre odnose s biskupom Strossmayerom, koji mu iznosi svoje poglede o obnovi redovite hijerarhije u Bosni i Hercegovini i njezinoj važnoj ulozi u postizanju sjedinjenja Crkava. Vidi: *Korespondencija J. J. Strossmayer – S. Vannutelli (1881. – 1887.)*, Josip KOLANOVIĆ – Josip BALABANIĆ (priredio), Zagreb, 1999.

⁸⁴ Na spomenuti članak osvrnuo se 27. svibnja 1905. zadarski *Narodni list*. Vidi: *Narodni list*, god. 44, br. 42, Zadar, 1905. Usp. M. RELJANOVIĆ, »Enciklika Grande munus i pitanje obnove glagoljstva u Dalmaciji«, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, god. 43, Zadar, 2001., str. 371.

⁸⁵ M. RELJANOVIĆ, »Enciklika Grande munus i pitanje obnove glagoljstva u Dalmaciji«, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, god. 43, Zadar, 2001., str. 371.

komu neće dopustiti da ga ukine, očevidno je ukazivala da je ona to značenje imala. To posvjedočuje i činjenica da se o glagoljaškoj liturgiji, kao, doduše, crkvenom pitanju, pripadajućem u vjersku autonomiju, no, također i eminentno političkom pitanju, ubrzo raspravljalo i u Dalmatinskom saboru. Ta rasprava imala je za posljedicu upućivanje oštrog prosvjeda u Beč, u kojem je istaknuto da su, podilaženjem Talijanima po pitanju glagoljice, austrijske vlasti i diplomacija u Rimu zauzele neprijateljsko stajalište u odnosu prema Hrvatima. U otvorenom pismu predsjedniku austrijske vlade Paulu Gautschu von Frankenthurnu i ministru bogoštovlja i nastave Wilhelmu von Hartelu oštro je napadnuta i osuđena sva dotadašnja politika Austro-Ugarske Monarhije prema glagoljaškoj liturgiji. Na kraju pisma postavljen je upit: »1) Je li Vašim preuzvišenostima poznato da su vladini organi ove monarhije i poslanstvo kod Vatikana zauzeli neprijateljsko stanovište protiv staroslavenskog bogoslužja; 2) S kojih su razloga i s koje su strane isti upućeni da postupaju protiv glagolice; 3) Jesu li Vaše preuzvišenosti sklone da poduzmu potrebite korake da takav postupak jednom prestane i da dotični državni organi budu shodno upućeni na vršenje svojih dužnosti prema ustavu i unutarnjoj crkvenoj slobodi«. ⁸⁶ Dana 18. prosinca 1906. Kongregacija za obrede objavila je svoje odluke donijete nakon vijećanja hrvatskog episkopata s prefektom spomenute Kongregacije S. Cretonijem krajem svibnja i početkom lipnja 1905., koje su u potpunosti, uz neke manje iznimke, bile istovjetne onima iz dekreta iz 1898. godine, prema kojima se starocrkvenoslavenski obred mogao služiti samo u onim Crkvama u kojima se služio najmanje trideset godina, počevši od 1868. godine. ⁸⁷ Ovaj put se, međutim, izričito navodi da se smatra potrebnim ograničiti u nekim granicama ono što je nekad Sveta Stolica dopustila, čime se, zapravo, u jednom službenom dokumentu Svete Stolice prvi put priznaje diskontinuitet u njezinu odlučivanju o glagoljaškoj liturgiji, što se u svim ranijim njezinim očitovanjima vezanim uz sužavanje privilegija starocrkvenoslavenske liturgije u hrvatskim zemljama pokušavalo prikriti. Objavljivanje spomenutih odluka, u kojima je Kongregacija za obrede otvoreno priznala da uskraćuje prava koja je ranije bila dopustila, potaknulo je burne prosvjede u dalmatinskim općinama, Dalmatinskom saboru u Zadru te njegovih predstavnika u Carevinskom vijeću u Beču. Luka Jelić, ugledni hrvatski arheolog i povjesničar, nećak don Frane Bulića, na restriktivni dekret Svete Stolice iz 1906. odgovorio je objavljivanjem vrijedne studije o rasprostranjenosti i višestoljetnoj tradiciji glagoljaške liturgije u hrvatskim zemljama od 13. do 19. stoljeća, s očitom namjerom ublažavanja njezina intransigentnog držanja prema tom pitanju, no, osim neprijeporne znanstvene vrijednosti, ta studija nije imala nikakav konkretniji učinak. ⁸⁸ Dalmatinski biskupi su, na sastanku održanom u Zadru, zaključili da je, s obzirom na duboko ogorčenje koje je zavlдалo u javnosti, potrebno odgoditi objavljivanje dekreta. Popis crkava koje bi prema kriterijima dekreta iz 1906. imale pravo na povlasticu starocrkvenoslavenske liturgije nikada nije sastavljen. Dekret iz prosinca 1906. još je jednom objavljen u službenome glasilu Svete Stolice 22. srpnja 1909., ali ni nakon toga nije objavljen u dalmatinskim dijecezama, niti se provodio. Rimska kurija stoga je pozvala dalmatinski episkopat na odgovornost. On se, u svrhu zauzimanja zajedničkog stajališta i

⁸⁶ *Isto.*

⁸⁷ Vidi: »Novi dekret o glagoljici«, *Vrhbosna*, god. 21, br. 2 i 3, Sarajevo, 1907., str. 38.

⁸⁸ Vidi: L. JELIĆ, *Fontes historici liturgiae glagolitico-romanae a XIII ad XIX saeculum*, Veglae (Krk), 1906.

sastavljanja odgovora, sastaje u veljači 1911. u gradu Hvaru, gdje zaključuje da je su odluke dekreta iz 1906. neprovedive te predlaže Svetoj Stolici da se naredba o popisu glagoljaskih župa iz 1906. i 1909. opozove.⁸⁹ Daljnje rasprave o tom pitanju omelo je izbijanje Prvoga svjetskog rata 1914. godine. Odluke Kongregacije za obrede iz 1906. u Dalmaciji se, ponajprije zahvaljujući opstruiranju njihova proglašenja od strane rodoljubno raspoloženog hrvatskog katoličkog episkopata, nisu nikada provele.⁹⁰ Hrvatski episkopat u svojim se nastojanjima za proširenjem uporabe starocrkvenoslavenske liturgije na kraju suočio i s nepremostivom crkvenom preprekom, odlučnim otporom pape Pija X., koji je, za razliku od svoga prethodnika Lava XIII., u glagoljškoj liturgiji vidio ponajprije političko sredstvo, moćni zamašnjak (južno)slavenske propagande, a u znatno manjoj mjeri i sredstvo koje vodi prema približavanju i sjedinjenju Crkava. Time se, zapravo, svojim shvaćanjem starocrkvenoslavenske liturgije uvelike približio stajalištima austrougarske diplomacije, čime su nastojanja hrvatskog episkopata za proširenjem privilegija njezine uporabe bila osuđena na definitivan neuspjeh. Pio X. je to, dakako, nastojao opovrgnuti, jer nije htio priznati diskontinuitet svojih stajališta o glagoljici s onima koja je zastupao njegov prethodnik.⁹¹ Približavanje stajališta Svete Stolice i Austro-Ugarske Monarhije o starocrkvenoslavenskoj liturgiji i njihovo zajedničko djelovanje na njezinu suzbijanju, bili su, bez daljnjega, nepremostiva prepreka za postizanje bilo kakvog znatnijeg pomaka u višegodišnjim nastojanjima hrvatskog episkopata usmjerenim prema njezinoj većoj afirmaciji te su ih, ustvari, sredinom prvoga desetljeća 20. stoljeća, posvema onemogućili.

3. Pokušaji postizanja privilegija za vršenje glagoljaskog bogoslužja u Bosni i Hercegovini početkom 20. stoljeća

S obzirom na činjenicu da su programski zahtjevi hrvatskih političkih stranaka za državnopravnim povezivanjem hrvatskih zemalja početkom devedesetih godina 19. stoljeća obuhvatili i Bosnu i Hercegovinu, izričito je definiravši kao hrvatsku zemlju te da su hrvatske političke stranke u Bosni i Hercegovini također postavile kao svoj programski

⁸⁹ Vidi: Joško BRACANOVIĆ, »Hvaski biskup Jordan Zaninović (1903. – 1917.)«, *Croatia christiana periodica*, god. 35, br. 67, Zagreb, 2011., str. 177.

⁹⁰ Vidi: M. RELJANOVIĆ, »Enciklika Grande munus i pitanje obnove glagoljstva u Dalmaciji«, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, god. 43, Zadar, 2001., str. 372.

⁹¹ O suglasnosti Svete Stolice i Austro-Ugarske Monarhije glede sužavanja uporabe starocrkvenoslavenske liturgije u hrvatskim zemljama u vrijeme pontifikata Pija X. svjedoči povjerljivo izvješće grofa Rudolfa Coronini-Kronberga, savjetnika u austrougarskom veleposlanstvu pri Svetoj Stolici, upućeno ministru vanjskih poslova Agenoru Goluchowskom 3. listopada 1905. Pismo govori o snažnim austrougarskim diplomatskim naporima kod Svete Stolice, usmjerenim prema poništenju bilo kakvih znatnijih postignuća hrvatskog episkopata u afirmaciji starocrkvenoslavenske liturgije. Državni tajnik kardinal Merry del Val zamolio je grofa Coronini-Kronberga za strpljenje, s obrazloženjem da je u tijeku donošenje konačnih odluka o tom pitanju, koje su na tragu austrougarskih zahtjeva (riječ je o nedugo zatim proglašenim odlukama dekreta iz 1906.). Zanimljivo je da je kardinal Merry del Val pritom nastojao, premda je riječ o očividnim ustupcima Svete Stolice zahtjevima austrougarske diplomacije, osporiti prigovore o različitim stajalištima Lava XIII. i Pija X. o glagoljici, tvrdeći da su to odluke Lava XIII., koje Pio X. želi ostaviti nepromijenjenim glede njihova učinka: »Tatsächlich sind es Verfügungen des verstorbenen Papstes, welche Pius X. in ihrer Wirksamkeit belassen will«. Vidi: Arhiv Bosne i Hercegovine (Sarajevo), Fond Zajedničkog ministarstva financija, Odjeljenje za Bosnu i Hercegovinu (Gemeinsames Finanzministerium, Präsidium des Bureau Angelegenheiten Bosniens und der Herzegowina), (dalje: ABH, GFM, PräS. BH), 1257/1905.

cilj ujedinjenje Bosne i Hercegovine s hrvatskim zemljama,⁹² austrougarske vlasti ocijenile su vrlo opasnom mogućnost proširenja privilegija starocrkvenoslavenske liturgije na bosanskohercegovačke katoličke župe, držeći da bi se time dao snažan poticaj hrvatskom nacionalno-integracijskom procesu u Bosni i Hercegovini te zahtjevima za njezinim državnopravnim povezivanjem s Hrvatskom, Slavonijom i Dalmacijom, čijim bi ostvarenjem bio narušen dualistički ustroj Austro-Ugarske Monarhije. Stoga su kod Svete Stolece pokrenule snažnu diplomatsku akciju kako bi onemogućile bilo kakva hrvatska postignuća na tom planu. Na prva osporavanja privilegija za vršenje glagoljaške liturgije katoličkim župama u Bosni i Hercegovini od strane tamošnjih austrougarskih organa uprave nalazimo u pismu koje je Johann Appel,⁹³ poglavar Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, uputio iz Sarajeva u Beč 17. listopada 1900. Benjaminu Kállayu,⁹⁴ zajedničkom ministru financija Austro-Ugarske Monarhije.⁹⁵ Glede crkveno-pravnih pretpostavaka za priznanje povlastice starocrkvenoslavenske liturgije u Bosni i Hercegovini zaista je postojao problem, budući da je broj župa u Vrhbosanskoj metropoliji u kojima se glagoljaška liturgija održala bio premalen: Rakitno i Seonica u Mostarsko-duvanjskoj biskupiji i Kupres (Otinovci) u Vrhbosanskoj nadbiskupiji. Za osporavanje prava na uporabu glagoljaške liturgije u Bosni i Hercegovini, Appel je smatrao napose važnom činjenicu da u navedenim glagoljskim župama dušobrižništvo nije bilo povjereno pripadnicima franjevačkog reda, nego svjetovnom svećenstvu.⁹⁶ S crkvenopravnog motrišta taj podatak nije imao nikakvu težinu,

⁹² Vidi bilj. 2.

⁹³ Johann Nepomuk von Appel (Sikirevci, 11. XI. 1826. – Gradisca kraj Gorizije, 7. IX. 1906.). Potjecao je iz krajiške vojničke obitelji. Godine 1840. završio je kadetsku školu u Grazu. Za revolucije 1848. – 1849. ratovao je u Italiji i Ugarskoj. U bitki kod Solferina 24. VI. 1859. izgubio je lijevo oko. Godine 1859. višestruko je odlikovan za zasluge u ratu protiv Francuske i Pijemonta. Sudjelovanje u ratu protiv Prusije 1866. donijelo mu je čin general majora. Godine 1877. postao je podmaršal. Od 1882. do 1903. vojni je zapovjednik i poglavar Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu. Vidi: *HE*, sv. 1, Dalibor BROZOVIĆ (gl. ur.), Zagreb, 1999., str. 310.

⁹⁴ Benjamin von Kállay (Béni Kállay de Nagy – Kálló) (Nagykálló, 22. XII. 1839. – Beč, 13. VII. 1903.), mađarski aristokrat, austrougarski političar, diplomat i povjesničar. Za njegovu diplomatsku karijeru napose je zaslužan grof Gyula Andrassy, koji je poslije Austro-ugarske nagodbe 1867., kada je postao ugarski ministar predsjednik, postigao da Kállay kao dvadesetdevetogodišnjak bude imenovan generalnim konzulom u Beogradu (1869. – 1875.), što je, s obzirom na dob, bio presedan u diplomatskoj praksi Austro-Ugarske Monarhije. Nakon povratka u Budimpeštu Kállay je na mađarskom objavio knjigu o povijesti srpskog ustanka, koja postoji i u njemačkom prijevodu, *Die Geschichte des serbischen Aufstandes 1807–1810*. (Beč, 1910.) i knjigu o srpskoj povijesti, *Geschichte der Serben* (Budapest, Wien, Leipzig, 1878.). Bio je među vodećim suvremenim poznavateljima istočnog i balkanskog pitanja, o čemu napose svjedoči njegovo djelo *Die Orientpolitik Rußlands* (Pešta, 1878.). U travnju 1877. Franji Josipu I. predao je memorandum u kojem je izložio svoje ideje o budućoj upravi Austro-Ugarske Monarhije u Bosni i Hercegovini, a 1878. brani Andrassyjeve ideje o opravdanosti zauzeća Bosne i Hercegovine, protiv kojih je bilo filoturski raspoloženo mađarsko javno mnijenje i pretežit dio ugarskih političara. Iste godine zastupnik je Austro-Ugarske Monarhije u međunarodnoj Istočnorumeljskoj komisiji i imenovan je prvim odjelnim predstojnikom u ministarstvu vanjskih poslova. Kao vršitelj dužnosti ministra vanjskih poslova (1881.) sudjelovao je pri sklapanju tajne konvencije Austro-Ugarske Monarhije s Kneževinom Srbijom, kojom se, između ostaloga, Kneževina Srbija obvezala da neće voditi, niti na svom teritoriju tolerirati bilo kakvu politiku usmjerenu protiv interesa Austro-Ugarske Monarhije, a ona zauzvrat da će diplomatski podržati proglašenje Kneževine Srbije kraljevinom (1882.). Od 1883. do 1903. bio je zajednički ministar financija, u čiji je djelokrug u veljači 1879. ušla uprava nad Bosnom i Hercegovinom. Vidi: *Meyers Lexikon*, band 6, Leipzig, 1927., str. 877; L. THALLÓCZY, *Benjamin von Kállay, Gedenkrede*, Budimpešta, 1909.

⁹⁵ ABH, GFM, Präs. BH, 1348/1900. /original na njemačkom jeziku/.

⁹⁶ *Isto*.

jer je svjetovno svećenstvo, nakon uspostave redovite hijerarhije u Bosni i Hercegovini i preuzimanja dijela župa od franjevac, baštinilo sve povlastice vezane uz preuzete župe.⁹⁷ Svoje pismo Appel je završio s tvrdnjom da Zemaljska vlada neće propustiti daljnju akciju, odnosno da će, podjednako kao i ranije, pratiti sva nastojanja nadbiskupa Stadlera s tim u vezi i promptno o svemu izvješćivati Zajedničko ministarstvo financija.⁹⁸ Činjenica na koju je upozorio Appel da su malobrojne glagoljaške župe u Bosni i Hercegovini bile povjerene svjetovnom svećenstvu, a ne franjevcima, nije bila, kako je već spomenuto, uopće bitna s crkveno-pravne strane, no ipak je, s obzirom na specifičnost bosanskohercegovačkih crkvenih prilika, znatno utjecala na daljnji tijek tijekom događaja s tim u vezi. Naime, Vrhovna uprava franjevačkog reda u Rimu se, nekoliko godina prije nego što su to učinile austrougarske vlasti, pod utjecajem aktualne vrlo konfliktna crkvene situacije u Bosni i Hercegovini, snažno usprotivila nastojanjima tamošnje redovite hijerarhije za stjecanjem privilegija za uporabu starocrkvenoslavenske liturgije. Pritom je, pored sukoba oko župa, koji je bio uzrok permanentnih trzavica među njima, na oblikovanje stajališta Vrhovne uprave franjevačkog reda prema glagoljaškoj liturgiji znatno utjecala, a može se opravdano pretpostaviti da je imala i presudnije značenje, činjenica da je 1897. godine, tijekom opće reforme franjevačkog reda, nadbiskup Stadler pozvao bosanskohercegovačke franjevce na sekularizaciju.⁹⁹ Na protuglagoljaško djelovanje Vrhovne uprave franjevačkog reda ministra vanjskih poslova A. Goluchowskog upozorio je 31. srpnja 1897. grof Ambró,¹⁰⁰ u izvješću iz austrougarskog veleposlanstva pri Svetoj Stolici, naznačivši je kao mogućeg važnog saveznika u gušenju nastojanja vrhbosanskog nadbiskupa J. Stadlera za afirmacijom glagoljaške liturgije.¹⁰¹ Na temelju preliminarnih razgovora, koje je obavio na vlastitu inicijativu, grof Ambró je saznao da i sam general franjevačkog reda¹⁰² osuđuje pokret za uvođenje glagoljaške liturgije, koji se razvio u hrvatskim biskupijama, premda

⁹⁷ Vidi opširnije: Mato DRLJO, *Obnova redovne crkvene hijerarhije* u Bosni i Hercegovini i pitanje pravnog uređenja župa (1881. – 1883.), Sarajevo, 2001.

⁹⁸ ABH, GFM, Präs. BH, 1348/1900.

⁹⁹ Dana 4. listopada 1897., na blagdan sv. Franje Asiškoga, papa Lav XIII. izdao je reformnu apostolsku konstituciju *Felicitate quadam*, kojom je od četiri franjevačka ogranka (opservanti, reformati, diskalceati i rekolekti) stvoren Red male braće. Nadalje, odlučeno je da tim redom upravlja jedan poglavar i da se za cijelo franjevačko bratstvo uvedu iste konstitucije. Vidi: »Constitutio apostolica de unitate Ordinis fratrum minorum instauranda«, *Franjevački glasnik*, god. 11, br. 21, Sarajevo, 1897., str. 321–326.

¹⁰⁰ Adalbert (Béla) Ambró von Adamócz (? 3. rujna 1849. – Budimpešta, veljača 1916.). Karijerni diplomat iz mađarskih aristokratskih krugova. Od 1873. do 1895. bio je službenik u zajedničkom Ministarstvu vanjskih poslova u Beču, a zatim savjetnik te od 26. listopada 1898. do 19. lipnja 1899. prvi diplomatski dužnosnik austrougarskog veleposlanstva pri Svetoj Stolici. Vidi: <http://docplayer.org/27624891-Bestandsliste-des-sic-kel-nachlasses-am-institut-fuer-oesterreichische-geschichtsforschung.html> (zadnje posjećeno 7. studenoga 2018.). Potom je ostvario značajnu diplomatsku karijeru na Dalekom istoku, kao austrougarski veleposlanik u Japanu, od druge polovice 1899. do 1908. i u Sijamu, od 1901. do 1912. (od 1939. Tajland; od 1883. do 1912. sjedište veleposlanstva za Sijam bilo je u Japanu, a 1912. otvara se posebno veleposlanstvo u Bangkoku). Vidi: William D. GODSEY, Jr., *Aristocratic Redoubt. The Austro-Hungarian Foreign Office on the Eve of the First World War*, West Lafayette, Indiana, 1999., str. 209; Wilhelm DONKO, *Auf den Spuren von Österreichs Marine in Siam (Thailand). Dokumentation aller Schiffsbesuche, zusammengestellt aus Akten, Reiseberichten und privaten Tagebüchern*, Berlin, 2012., str. 450.

¹⁰¹ ABH, GFM, Präs. BH, 1088/1897. /original na njemačkom jeziku/.

¹⁰² Fra Dionizije Schüler, član njemačke furlandske provincije, general franjevačkog reda od 1903. do 1911. Vidi: https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_Ministers_General_of_the_Order_of_Friars_Minor (zadnje posjećeno 7. studenoga 2018.).

inače ne posjeduje nikakve informacije o tom pokretu i uvjetima u kojima se odvija.¹⁰³ Navodi iz izvješća austrougarskog veleposlanstva pri Svetoj Stolici nepobitno svjedoče o tome da se Vrhovna uprava franjevačkog reda usprotivila Stadlerovim nastojanjima za afirmacijom starocrkvenoslavenske liturgije isključivo iz razloga proizašlih iz aktualnog sukoba franjevaca i novouspostavljene redovite hijerarhije, koji nisu bili ni na koji način povezani sa starocrkvenoslavenskom liturgijom i crkveno-povijesnim pretpostavkama njezina priznanja u Bosni i Hercegovini, što uvelike kompromitira njezinu akciju s tim u vezi.

U zauzimanju za afirmaciju glagoljaške liturgije u Bosni i Hercegovini, pored nadbiskupa Stadlera, posebice se isticao mostarsko-duvanjski biskup fra Paškal Buconjić.¹⁰⁴ S obzirom na držanje koje će austrougarske vlasti zauzeti prema Buconjićevoj inicijativi, treba podsjetiti na činjenicu da je zemaljski poglavar za Bosnu i Hercegovinu J. Appel, u ranije spomenutom pismu, upućenom zajedničkom ministru financija B Kállayu, izričito osporio crkvenopravne osnove za primjenu dekreta Kongregacije za obrede iz 1900. na katoličke župe u Bosni i Hercegovini. Međutim, biskupa Buconjića to nije ni najmanje omelo u pokušaju da pitanje glagoljaške liturgije u Bosni i Hercegovini ponovno aktualizira, i to na način koji su austrougarske vlasti ocijenile krajnje provokativnim. O tome doznajemo iz pisma uglednog mađarskog povjesničara Lajósa Thallóczyja,¹⁰⁵ upućenog Zemaljskoj vla-

¹⁰³ ABH, GFM, Präs. BH, 1088/1897.

¹⁰⁴ P. Buconjić (Drinovci, 2. IV. 1835. – Mostar, 8. XII. 1910.). Gimnaziju pohađa u Širokom Brijegu, gdje 1851. stupa u franjevački red. Filozofsko-teološki studij završio je u Ferarri. Za svećenika je zaređen 1856. Od 1859. do 1867. predaje na generalnom učilištu Franjevačkog reda Aracoeli u Rimu. Potom je bio profesor u Širokom Brijegu, župnik u Drinovcima i kustos hercegovačke franjevačke kustodije od 1874. do 1879. Papa Lav XIII. imenovao ga je u siječnju 1880. naslovnim magedskim biskupom i apostolskim vikarom u Hercegovini, a zatim proglasio, nakon obnove redovite crkvene hijerarhije u Bosni i Hercegovini 1881., na tajnom konzistoriju 18. studenoga, mostarsko-duvanjskim biskupom. Nakon izuzimanja Trebinjsko-mrkanske biskupije iz jurisdikcije dubrovačkog biskupa, imenovao ga je 1890. i njezinim apostolskim administratorom. Buconjić se napose istaknuo se gradnjom vjerskih zavoda i karitativnim djelovanjem, a pod njegovim pokroviteljstvom pokrenuti su i prvi hrvatski politički listovi u Hercegovini – *Glas Hercegovca* (1885.) i *Osvit* (1898.). Vidi: Andrija NIKIĆ, »Buconjić, Paškal«, *HBL*, sv. 2, Aleksandar STIPČEVIĆ (gl. ur.), Zagreb, 1989., str. 402–403; Z. GRIJAK, »Mostarsko duvanjska biskupija u vrijeme biskupa fra Paškala Buconjića«, *Duvanjski zbornik. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenoga skupa Duvanjski kraj kroz povijest*, Jure KRIŠTO (ur.), Zagreb, 2000., str. 213–227; Petar VRANKIĆ, »Izbori i imenovanja biskupa u Hercegovini u doba austro-ugarske vladavine (1878. – 1918.) na primjeru biskupa Paškala Buconjića«, *Hercegovina: Časopis za kulturno i povijesno naslijeđe*, god. 27, br. 2, Mostar, 2016., str. 109–140.

¹⁰⁵ L. Thallóczy (Kassa, u Ugarskoj (danas Košice, u Slovačkoj), 8. XII. 1856. – željeznička postaja Herceghalom, nadomak Budimpešte, 1. XII. 1916.), mađarski povjesničar i arhivist. Pravim imenom Lajos Strommer. Nakon svršetka studija na Filozofskom fakultetu u Budimu imenovan je 1884. ravnateljem arhiva Zajedničkog ministarstva financija u Beču i profesorom na Theresianumu. Bio je član Ugarske akademije znanosti (1883. – 1895.) i predsjednik Ugarskog povijesnog društva (1913. – 1916). Godine 1915. imenovan je civilnim guvernerom u zaposjednutoj Srbiji. Poginuo je u željezničkom sudaru, na povratku iz Beča, s pogreba Franje Josipa I. Autor je u historiografskom smislu iznimno vrijednih monografskih studija: *Povijest grofova Blagajskih (Die Geschichte der Grafen von Blagay, 1898)*, *Rasprave o povijesti Bosne i Srbije u srednjem vijeku (Studien zur Geschichte Bosniens u. Serbiens im Mittelalter, 1914)* i *Povijest (banovine, grada i varoši) Jajca 1450.–1527. (Jajcaz/bánság, vár és város története 1450 – 1527, 1915)*. S. Vatroslavom Jagićem i Fritzom Wickhoffom objavio je kritičko izdanje *Mrvojeva misala*, glagoljskog misala pisanog za velikog vojvodu Hrvoja Vukčića Hrvatinića (*Missale glagoliticum Hervoiae ducis Spalatensis*, Beč, 1891.). Vidi: *Mayers Lexikon*, band 11, Leipzig, 1929., str. 1447; *HE*, sv. 10, Slaven RAVLIĆ (gl. ur.), Zagreb, 2008., str. 728; Lajos Thallóczy, *der Historiker und Politiker: die Entdeckung der Vergangenheit von Bosnien-Herzegowina und die moderne Geschichtswissenschaft*, Dževad JUZBAŠIĆ – Imre RESS (ur.), Sarajevo – Budimpešta, 2010.

di u Sarajevo u povodu starocrkvenoslavenske mise koju su 14. kolovoza 1904. u čast Hrvoja Vukčića Hrvatinića¹⁰⁶ u Mostaru služila trojica dalmatinskih svećenika. Austrougarskim vlastima bila je s tim u vezi posebice nepoćudna činjenica da je Hrvoje Vukčić Hrvatinić tražio izuzeće hrvatskih zemalja pod krunom sv. Stjepana. Tu su povijesnu činjenicu, uzimajući u obzir aktualan hrvatski nacionalno-integracijski proces i nacionalno-integracijsko obilježje glagoljaške liturgije, shvatile kao afirmaciju ideje o ujedinjenju hrvatskih zemalja. Slijedom toga Buconjićevu su inicijativu ocijenile kao drsku provokaciju u odnosu na zakonit dualistički sustav. Održavanje mise u Hrvojevu čast austrougarske vlasti shvaćale su, dakle, kao eminentno politički, a ni u kojem slučaju samo kao crkveni događaj, kao afirmaciju ideje o političkom povezivanju svih hrvatskih zemalja, uključujući Bosnu i Hercegovinu, što bi neizostavno imalo za posljedicu i redefiniranje državnopravnih odnosa u sklopu Austro-Ugarske Monarhije. Ta je misa, povezana s proslavom mostarskog pjevačkog društva »Hrvoje«,¹⁰⁷ upozorio je Thallóczy, afirmirala ideju o povezivanju hrvatskih zemalja, budući da je Hrvoje Vukčić Hrvatinić početkom 15. stoljeća vladao područjima hrvatske i bosanske srednjovjekovne države. Osporavajući crkvenopravne osnove za služenje starocrkvenoslavenske mise u Mostaru, Thallózy je naveo više dokaza da se povlastice Svete Stolice, koje su se odnosile na uporabu glagoljaške liturgije u hrvatskim zemljama, uopće nisu odnosile na Bosnu i Hercegovinu. Pritom se pozvao na podatke iz crkvenih privilegija, od pape Inocenta IV. iz 1248. pa sve do najnovijih odluka

¹⁰⁶ Hrvoje Vukčić Hrvatinić (? Kotor, danas Kotor Varoš, oko 1350 – ?, 1416). Najstariji sin vojvode Vukca Hrvatinića. Spominje se prvi put u ispravi iz 1376. kao knez i vjerni vitez hrvatsko-ugarskoga kralja Ludovika I. Anžuvina. Godine 1380. kralj Tvrtko I. Kotromanić dodijelio mu je naslov velikoga vojvode i darovao posjede u župi Lašvi. Nakon smrti kralja Ludovika I. 1382. sudjelovao je u dinastičkim borbama kao protivnik kralja Žigmunda (Sigismunda) Luksemburškog, a pristaša Ladislava Napuljskoga, koji mu je povjerio na upravu banovine Dalmaciju i Hrvatsku (1391.). Utjecao je na izbor kralja Ostoje za bosanskoga kralja (1398.). Nakon krunidbe u Zadru za hrvatsko-ugarskoga kralja (1403.), Ladislav Napuljski postavio ga je za glavnoga namjesnika u Ugarskoj, Dalmaciji i Bosni te ga imenovao hercegom splitskim, darovavši mu uz to otoke Brač, Hvar i Korčulu. Otada je Hrvoje Vukčić Hrvatinić nosio titulu *herceg Splita, potkralj Dalmacije i Hrvatske, veliki vojvoda bosanski i knez Donjih kraja*. Vidi: Ferdo ŠIŠIĆ, *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1350. – 1416.)*, Zagreb, 1902.; HE, sv. 4, Dalibor BROZOVIĆ (gl. ur.), Zagreb, 2002., str. 705.

¹⁰⁷ Nakon neuspjelih pokušaja osnutka *Hrvatskog glazbenog pjevačkog društva Kosača* te *Hrvatskog pjevačkog društva Višević*, u Mostaru je 1888. odobren osnutak pjevačkog društva bez nacionalnog predznaka pod imenom *Narodno pjevačko društvo*. Zahtjevi za preimenovanjem 1890. i 1891., u *Pjevačko društvo Zvonimir* i u *Pjevačko društvo Tomislav* te samo u *Hrvatsko pjevačko društvo* 1892., odbijeni su. Novi zahtjev, za preimenovanjem u *Pjevačko društvo Hrvoje* 1895., okružne vlasti u Mostaru također su odbile, zaključivši da Hrvoje Vukčić Hrvatinić kao vojvoda splitski, ban Hrvatske i Dalmacije i također vojvoda Bosne, u suvremenom političkom kontekstu simbolizira aktualne »velikohrvatske« težnje za ujedinjenjem Dalmacije, Hrvatske i Bosne i Hercegovine u jednu državnu cjelinu, koje idu nauštrb održanog dualistički ustrojene državne cjeline. Unatoč takvoj negativnoj procjeni mostarskih okružnih vlasti, zajednički ministar financija B. Kállay je 1897. popustio i odobrio naziv i pravila društva. To je bilo sasvim u skladu s njegovom koncepcijom bošnjaštva, u koju se Hrvoje Vukčić Hrvatinić gotovo idealno uklapao. Kállay je, naime, zauzeo stajalište da je Hrvoje bio domaći knez, dok Tomislav, čije se ime također htjelo dati društvu, nije bio »ni Bosanac ni Hercegovac«. Vidi: www.hkd-napredak-mostar.ba/o-nama/kratka-povijest.html (zadnje posjećeno 7. studenoga 2018.). Takva Kállayeva distinkcija proizlazila je iz njegova shvaćanja bošnjačkog identiteta, odnosno njegova promicanja koncepcije bošnjaštva kao političke nacije. Vidi: Z. GRIJAK, »Benjamin Kállay i vrhbosanski nadbiskup Josip Stadler. Problemi katolicizma u Bosni i Hercegovini«, *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu*, god. 33, Sarajevo, 2004., str. 101–135. O procesu oblikovanja modernog nacionalnog identiteta i nacionalnoj integraciji Hrvata u Mostaru vidi: Tihomir ZOVKO, »Proces hrvatske nacionalne integracije u Mostaru«, *Hercegovina: Časopis za kulturno i povijesno naslijeđe*, god. 27, br. 2, Mostar, 2016., str. 141–231.

Svete Stolice s tim u vezi. Prema tim podacima starocrkvenoslavenska liturgija bila je u daljoj prošlosti u uporabi samo u jednoj bosanskoj župi, a prema odredbama dekreta Kongregacije za obrede iz 1898. godine samo da se nije mogla primijeniti ni na jednu bosanskohercegovačku župu nego je njezina uporaba bila izričito zabranjena.¹⁰⁸ Shodno takvom tumačenju, koje posvema apstrahira od činjenice da se u vrijeme dekreta iz 1898. glagoljaška liturgija održala u trima bosanskohercegovačkim župama – Rakitno, Seonica, Kupres (Otinovci) – i dekret iz 1900., kao i svi susljedni dekreti, nije se mogao, ustvrdio je Thallózy, primijeniti na Bosnu i Hercegovinu. On je u služanju starocrkvenoslavenske mise u Mostaru nazirao pokušaj da se jedan u osnovi lokalni privilegij¹⁰⁹ »prokrijumčari«, najprije u Hercegovinu, a zatim u Bosnu. Ustvrdio je da pokušaj proširenja glagoljice na Bosnu i Hercegovinu proturječi nastojanjima papinske Kurije, koja je povlasticu glagoljice priznala samo za Dalmaciju i Primorje (Hrvatsko primorje) i izravno promiče nacionalni cilj ujedinjenja svih Hrvata, odnosno ujedinjenja Bosne i Hercegovine s hrvatskim zemljama, za ostvarenje kojega se zauzima i biskup Buconjić. Dokaz o tome da je Buconjić i od ranije djelovao u naznačenom smislu Thallózy je pronašao u jednom njegovu govoru, u kojem se za to odlučno založio.¹¹⁰ Samo, pak, služenje mise za Hrvoja Vukčića Hrvatinića ocijenio je s crkveno-pravne strane kao dogmatski prekršaj, ustvrdivši da je spomenuti splitski herceg bio sljedbenik Crkve bosanske, općepoznati heretik, koji je kao takav i umro te da Katolička crkva izrijeком zabranjuje održavanje mise za takve ličnosti.¹¹¹ Na kraju je savjetovao Zemaljskoj vladi da biskupu Buconjiću uputi službeni upit je li on dalmatinskim svećenicima dao dopuštenje za održavanje mise na starocrkvenoslavenskom jeziku te, ako je, da naznači na kojem crkvenopravnom temelju počiva to dopuštenje?¹¹² Svojim zauzimanjem za afirmaciju starocrkvenoslavenske liturgije na području Bosne i Hercegovine biskup Buconjić nije potaknuo pozornost i nezadovoljstvo samo austrougarskih vlasti, nego i Državnog tajništva Svete Stolice, budući da je njegova aktivnost na tom planu proturječila aktualnom krajnje restriktivnom načinu reguliranja prava na uporabu glagoljaške liturgije od strane Kongregacije za obrede u vrijeme pape Pija X. To je razvidno iz podatka da je 1905., u vrijeme vijećanja hrvatskih biskupa u Rimu o glagoljici, tijekom kojega su se

¹⁰⁸ ABH, GFM, Präs. BH, 805/1904. /original na njemačkom jeziku/.

¹⁰⁹ Taj termin austrougarske su vlasti preuzele od Kongregacije za obrede Svete Stolice, koja je tvrdila da pravo na uporabu starocrkvenoslavenske liturgije nije pravo hrvatskog naroda, nego privilegij pojedinih župa i mjesnih crkava (otuda termin lokalni, odnosno mjesni privilegij), pri čemu je Bosna i Hercegovina iz njega sasvim isključena.

¹¹⁰ »In Ritenfällen haben Präzedenzfälle entscheidende Wirkung. Wir stehen hier vor dem Falle, wo man ein lokales Privileg zuerst in die Hercegovina, und dann nach Bosnien einschmuggeln will. Diese Einschmuggelung widerspricht den Intentionen der Kurie und verfolgt direkt ein nationales Ziel (...). Msgr. Buconjić erwiderte auf eine an ihn gerichtete Ansprache in einer Rede, in welcher er zur unentwegten Einigkeit aller Kroaten aufrief. Ich will die politische Seite dieser Angelegenheit nicht näher erörtern und die Solidarität der bosn. – herc. Kroaten beleuchten, jedoch steht es fest und klar, daß die römische Kurie dieses lokale Privileg nur den Kroaten in Dalmatien und an der Küste (Hrvatsko primorje, op. a.) erteilte und eine Ausdehnung auf andere von Slawen bewohnte Gegenden nicht ausdehnen will«. ABH, GFM, Präs. BH, 805/1904.

¹¹¹ »(...) Hervoja offenkundig Herätiker war und für einen Herätiker kann man aus dogmatischen Standpunkte keine Messe zelebrieren. Ich kenne kein historisches Argument, welches beweisen würde, dass Hervoja als Katholik gestorben ist, im Gegenteil, deuten historische Umstände darauf, dass er im herätischen Irrtum, im Bogumilismus befangen, als öffentlicher Herätiker lebte und starb. (...) Die kathol. Kirche verbietet aber für solche (...) ausdrücklich dass Messopfer (...)«. *Isto*.

¹¹² *Isto*.

bezuspješno pokušali izboriti za priznanje glagoljice hrvatskom nacionalnom povlasticom, a nešto više od godinu dana prije donošenja restriktivnog dekreta Svete Stolice o glagoljici od 18. prosinca 1906., državni tajnik Svete Stolice kardinal Rafael Merry del Val¹¹³ upozorio grofa Rudolfa Coronini-Cronberga,¹¹⁴ savjetnika u austrougarskom veleposlanstvu pri Svetoj Stolici, da nasuprot razboritim velikodostojnicima, koje poimence ne navodi, a očitovali su se spremnim prihvatiti sužavanje privilegija glagoljaške liturgije, postoji jedan južnoslavenski crkveni velikodostojnik, koji je »poznat kao nacionalno usijana glava« (*als nationaler Heißsporn bekannt ist*), a spomenule su ga i rimske novine.¹¹⁵ Taj mu je velikodostojnik uputio »nedolično« pismo, otkazujući poslušnost Svetoj Stolici glede glagoljaške liturgije. Rimske novine, u koje je dospjela vijest o tome, nisu uspjele utvrditi identitet spomenutog južnoslavenskog katoličkog velikodostojnika, ali ga je kardinal Merry del Val obznanio grofu Coronini-Cronbergu, povjerivši mu da je riječ o biskupu P. Buconjiću.¹¹⁶ Kardinal Merry del Val ujedno je grofu Coronini-Cronbergu iznio pretpostavku da je vijest o pismu, koje mu je uputio biskup Buconjić, u rimske novine dospjela posredovanjem ljudi iz biskupove okoline, koji također dijele njegove ekstremne nacionalističke poglede, a time su htjeli ostaviti dojam na biskupa i oduševiti ga za djelovanje u naznačenom pravcu. Grof Coronini-Cronberg detaljno je izložio sadržaj svoga razgovora s kardinalom Merryem del Valom austrougarskom ministru vanjskih poslova A. Goluchowskom 3. listopada 1905. godine.¹¹⁷ Činjenica da je biskup Buconjić i u Beču i u Rimu bio poznat kao »nacionalno usijana glava«, posljedica je njegova otvorenog istupanja u prilog državnopravnog povezivanja Bosne i Hercegovine s hrvatskim zemljama, na temelju programa ujedinjene hrvatske opozicije iz 1894. godine. Međutim, snažno očitovanje hrvatstva kod Buconjića bilo je ujedno odraz visoke razvijenosti hrvatske nacionalne svijesti kod toga katoličkog velikodostojnika, koja je u Hercegovini bila na znatno višoj razini nego u Bosni u istom razdoblju.¹¹⁸ Tu činjenicu potvrđuje i Buconjićeva inicijativa iz 1904., prilikom proslave *Hrvatskog pjevačkog društva Hrvoje* u Mostaru, kada su na njegov poticaj trojica svećenika iz Dalmacije služila misu na starocrkvenoslavenskom je-

¹¹³ Rafael Merry del Val y de Zulueta (London, 10. X. 1865. – Rim, 26. II. 1930). Po ocu je potjecao iz aragonske obitelji del Val iz Zaragoze, a po majci iz baskijske obitelji Zulueta. U Engleskoj je živio do 1878., u Boscombeu, na posjedu svoje bake Sofije Ann Wilcox. Pohađao je osnovnu školu u Bournemouthu, koju su vodili isusovci, a zatim ulazi u sjemenište rimokatoličkog Ushaw Collegea. Godine 1886. postiže doktorat iz filozofije na Papinskom sveučilištu Gregoriana u Rimu, a potom i doktorat iz teologije (1890.) i licencijat iz kanonskog prava (1891.). Za svećenika je zaređen 1888. Od 1897. do 1899. bio je apostolski delegat u Kanadi, od 1899. do 1903. predsjednik Papinske crkvene akademije, a 1903. imenovan je tajnikom Kolegija kardinala. Dužnost državnog tajnika Svete Stolice obnašao je od 1903. do 1914., za pontifikata Pija X. Papa Benedikt XV. (1914. – 1922.) imenovao ga je 1914. tajnikom Kongregacije za nauk vjere. Na tom položaju ostao je i u vrijeme pape Pija XI. (1922. – 1939.), sve do smrti. Vidi: *Hierarchia Catholica*, vol. 8, str. 411; Pio CENCI, *Il Cardinale Raffaele Merry del Val*, Rim – Torino, 1933.

¹¹⁴ Rudolf Maria Johannes Alexius, Graf Coronini von Cronberg, Freiherr (baron) von Oelberg (Beč, 24. VI. 1860. – München, 21. IV. 1918.). Vidi: <https://geneall.net/en/name/1761588/rudolf-maria-johannes-alexius-count-coronini-von-cronberg-baron-of-oelberg/> (zadnje posjećeno 7. studenoga 2018.).

¹¹⁵ ABH, GFM, Präs. BH, 1257/1905.

¹¹⁶ »Kardinal Merry del Val theilte mir mit, daß der in diesem Artikel gemeinte Bischof, der diöcesen Vorstand von Mostar sei, welcher dem Kardinal als nationaler Heißsporn bekannt ist«. *Isto*.

¹¹⁷ ABH, GFM, Präs. BH, 1257/1905.

¹¹⁸ Vidi o tome opširnije: Zoran GRIJAK, »Analiza identitetskih odrednica bosanskih i hercegovačkih Hrvata u austro-ugarskom razdoblju«, *Hum i Hercegovina. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Mostaru 5. i 6. studenoga 2009.*, Ivica LUČIĆ (ur.), knj. 2, Zagreb, 2011., str. 89–131.

ziku. Naime, ta je misa, uz svoje eminentno crkveno, također imala snažno političko obilježje, budući da je nedvojbeno predstavljala i politički akt u prilog povezivanja Bosne i Hercegovine s hrvatskim zemljama. O njezinoj recepciji kao političkog akta, s naglašenim nacionalno-integrativnim obilježjem, nepobitno svjedoči pismo L. Thallóczyja, upućeno Zemaljskoj vladi u Sarajevu, u kojem se to izrijeком tvrdi. Tom je dokumentu, napose s obzirom na njegovu relevantnost za istraživačko-analitičku okosnicu rada, posvećena znatnija pozornost kao raritetnom dokumentu od krucijalne važnosti. Naime, u njemu se zahtjevi za afirmacijom glagoljaške liturgije sasvim eksplicitno povezuju s hrvatskim nacionalno-integracijskim procesom, što se, inače u dokumentima austrougarskih vlasti koji se odnose na glagoljašku liturgiju gotovo redovito prešućuje, a opasnost, koja joj se pripisivala, gotovo isključivo se dovodi u vezu sa slavenskom, odnosno panslavenskom prijetnjom održanju Monarhije.

Zaključak

Na temelju analize zahtjeva hrvatsko-slavonskih županijskih skupština za uvođenjem starocrkvenoslavenske liturgije na području Trojedne Kraljevine, upućenih 1863./1864. godine zagrebačkom nadbiskupu kardinalu Jurju Hauliku te zahtjeva za proširenjem glagoljaške liturgije u Hrvatskoj i Dalmaciji potkraj 19. i početkom 20. stoljeća, kao i pokušaja njezina priznanja kao liturgijske povlastice u Bosni i Hercegovini početkom 20. stoljeća, može se ustvrditi da je unatoč neprijepornim crkveno-povijesnim osnovama za njihovo postavljanje također bila riječ o zahtjevima s izrazitim političkim obilježjem. Naime, ti su zahtjevi, bez obzira na činjenicu da je bila riječ o državnompravno različito definiranim cjelinama na koje su se odnosili i da su se crkveno-povijesne pretpostavke za svaku ponaosob također razlikovale, uz eminentno crkveno, također imali naglašeno hrvatskoga nacionalno-integrativno obilježje. Također je bila istaknuta njihova uloga u obrani hrvatskoga nacionalnog i kulturnog identiteta od ugroze koja je prijetila od strane jezične, kulturne i političke dominacije. Problemski se mogu pozicionirati u širi kontekst hrvatsko nacionalno-integracijskog procesa u drugoj polovici 19. i početkom 20. stoljeća, napose po tome što su se odnosili na cjelokupan prostor hrvatskih nacionalnih i političkih težnji za stvaranjem jedinstvene države. Uzimajući u obzir spomenutu činjenicu, kao i druge u ovom radu navedene činjenice, može se, poglavito s obzirom na to da su teze koje se iznose potkrepljene analizom relevantnoga izvornog arhivskog gradiva, argumentirano zaključiti da su ti zahtjevi, podjednako isticani od strane hrvatskih crkvenih kao i svjetovnih elita, dali snažan pečat političkim i nacionalnim, a napose integrativnim aspektima hrvatske politike u širem vremenskom rasponu od početka šezdesetih godina 19. stoljeća pa sve do sredine prvoga desetljeća 20. stoljeća.

SUMMARY

ON NATIONAL AND POLITICAL ASPECTS IN THE DEMANDS FOR THE AFFIRMATION OF THE GLAGOLITIC LITURGY IN THE CROATIAN LANDS FROM THE MID-19TH CENTURY UNTIL THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Author analyses national and political aspects within demands of the Croatian and Slavonian counties' assemblies that were addressed to Juraj Haulik, arch-bishop of Zagreb diocese and cardinal, regarding introduction of Old-Church-Slavonic liturgy in the Triune Kingdom in the years 1863 and 1864. These demands were followed by similar requests in Croatia and Dalmatia, and consequently its recognition in Bosnia and Herzegovina at the end of the nineteenth century and at the beginning of the twentieth century. Regardless the fact that these demands covered different political entities, and that the arguments for the recognition of the Old-Church-Slavonic liturgy were diverse, author concludes that this phenomenon should not be seen only within framework of ecclesiastical history. Namely, author maintains that these events should be regarded also as a political phenomenon with emphasized national-integrative characteristics. This conclusion can be corroborated by the fact that all these demands comprised territories that were part of the Croatian national, territorial and political aspirations regarding formation of a unified national state. Moreover, such conclusion can be corroborated also by the fact that the Croatian episcopate in their pleas to the Holy See, regarding the scope of the Old-Church-Slavonic liturgy, claimed that they were ecclesiastical representatives of all the Croatian lands. Therefore, with such an interpretation author suggests that this historiographical issue should be viewed within a broader framework of Croatian national and integrative processes of the second half of the nineteenth century and the beginning of the twentieth century.

KEY WORDS: *Catholic Church, Old-Church-Slavonic (Glagolitic) liturgy, Triune Kingdom, Bosnian and Herzegovina, Juraj Haulik, Paškal Buconjić, Ivan Kukuljević Sakcinski, Lajós Thallóczy.*

